Devesvara
Kavikalpalatā

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1462.

सटीक-कविकल्पलता ।

KAVI-KALPA-LATĀ

A WORK ON RHETORIC BY DEVEŚVARA

TOGETHER WITH HIS OWN COMMENTARY.

EDITED BY

PANDIT ŚARAT CANDRA ŚĀSTRĪ.

FASC. II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET

1923

NOTICE.

BIBLIOTHECA INDICA

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGA

The Bibliotheca Indica is a collection of works belong or treating of Oriental literatures and contains origina editions, as well as translations into English, and also graphies and studies.

The publication was started in 1849, and consists Old and a New Series. The New Series was begun ir and is still running.

As a rule the issues in the series consist of fascicles or 100 pages print, though occasionally numbers are iss double, triple or larger bulk, and in a few cases even works have been published under a single issue n Several different works are always simultaneously in pr Each issue bears a consecutive issue number. The Old consists of 265 issues; in the New Series, till November, inclusive, 1459 issues have been published. These 1724 represent 237 different works; these works again re the following literatures:—

Sanskrit, Prakrit.
Rājasthānī, Kāshmīrī, Hindī.
Tibetan.
Arabic, Persian.

Several works published are partly or wholly sol others are still incomplete and in progress. A few though incomplete, have been discontinued.

Various price lists and notices concerning the Bibli Indica are available and may be had on application. lists are in preparation. Revised lists are published time to time.

The standard sizes of the Bibliotheca Indica are three

Demy (or small) octavo.
Royal (or large) octavo.
Quarto.

The prices of the Bibliotheca Indica as revised in are based (with some exceptions) on the following sca unit of 96 or 100 pages in a fascicle as the case may be :—

NOTE.

The name of the Editor of Fascicle II, Kavi-kalpa-latā, has been wrongly indicated on its cover and should be: Paṇḍita Ram Karan, Vidyāratna. The previous Editor has only been responsible for Fascicle I.

घनवर्द्धिस्मरः। छविराजितगलः। दामोदितनवश्रीः। धरोचितबलः। न व्याप्तक्षत्रनाथः[१]। परोचितवनशोभो। प्रमोदितकटस्थिति[ः]। बलोचितहलश्रीः[२]। वामोदितमनस्थितिः[३]। विक्रान्तभवोपेतः। विभूषितपदान्वितः। [४]वियुक्तजनप्रियः। [५]व्याप्तपक्षहारी। [६]भरोचितरतश्रीः। रचितमणीभासुरः। सततरसस्थितिः। स्थामोदितवरश्रीः। क्षमोदितपणस्थितिः। संसक्तगरस्थितिः[७]। संप्राप्तसारभूषणः। संभूषितशययुतः। संभावितमदोदयः।

परागः कौसुमरेणुः। पत्ते उपरागः। अङ्गजः। खद्योतः। घस्मरः। छगलः। दानवः। धवलः। नक्षत्रनाथः। पवनः। प्रकटः बहलः। वामनः। विभवः। विपद्। विजनः। विपक्षः। भरतः। रमणी। सरसः। स्थावरः। क्षपणः। सङ्गरः। संभारः। संशयः। सम्मदः। इत्यादयोऽप्यपरेऽप्यूहनीयाः शतशः॥

---

१ 'न द्योतिक्षत्रनाथः' B. २ 'वरोचितहलश्रीः' B. D.

३ 'तवनास्थितिः' D.

४ 'वियुक्तधनप्रियः' B., 'विमुक्तजनप्रियः' D.

५ 'विपक्षहारी' B. ६ 'भारोचितरतश्रीः' B. D.

७ 'D. पुस्तके नास्ति.

कलोपयुक्तकपोतः[१] । प्रस्खलितप्रवालोपेतः । प्रभ्रष्ट-प्रमदोदयः[२] । विमुक्तविरहस्थितिः । [३]मालोपयुक्तमानव-घनः । [४]मारहितमाधवोल्लसि[त]ः । नरहितनगरा-लङ्कारः । सुरहितसुधर्माश्रयः ।

[५]रचितश्लेषसंश्लेषैर्वर्ण्य(र्णा ?)वर्ण्यादिनामभिः ।
उपमानकृतोल्लासैः साधयेत्सर्ववर्णनम् ॥ १ ॥

इदानीं पूर्व्वाहरदूरीकरणेन श्लेषान्तरमाह । कलोप-युक्तेति । ककारस्य लोपेन युक्तो यः 'कपोत' इति पदं तेन 'पोत' इति पदमायातं भवति । एवं बालः । मदः । रहः । नवघनः । धवः । गरः । धर्म्माश्रयः ।

(१) रचितश्लेषेण संश्लेषो योगो येषां तैः तथा । वर्णा गौरादयो गुणाः । वर्ण्या वर्णनीयाः पदार्थाः । वर्णिनो वा बलाकाकपोतरासभादयः शुक्लधूसरादिवर्णाश्रयाः । आदिशब्दात् स्वर्गव्योमादयः । एतेषां नामभिः संज्ञाशब्दैः गौरसितपीत-कपोतबलाकादिशब्दैरित्यर्थः ॥

---

१ 'कपोतवान्' B., 'कपोलः' C., 'कलापयुतकपोतवान्' D.

२ 'अभ्रष्टाप्रमादयः' B., 'प्रभ्रष्ट' C.

३ 'मालोपयुक्तस्थितिः । मानवघनः' D.

४ 'मारहितमाधवोल्लासितः' B. D.

५ 'जनितश्लेषसंश्लेषैर्वर्णवर्ण्यादिनामकैः ।' D.

अहो गौरवसल्लक्ष्मीर्यामिनीकामिनीपतिः।
[1]सुपर्वपर्वतौपम्यभङ्गीमङ्गीकरोत्यसौ ॥ २ ॥

गौरीभूतकलाशाली परशुभ्रासितोदयः।
सुपीवरसितोल्लासः स्पष्टां श्वेतश्रियं वहन् ॥ ३ ॥

(२) गौरी वसन्ती लक्ष्मीर्यस्येति। पक्षे गौरवेण गुरुतया सती लक्ष्मीरस्येति। 'गौरः पीतसितयोः।' यामिन्येव कामिनी तस्याः पतिश्चन्द्रः। सुपर्व्वपर्व्वतो मेरुस्तस्योपमाभङ्गी सादृश्यरीतिः ॥

(३) गौरीभूता शुक्लीभूता या कला तया शाली श्रेष्ठः। पक्षे गौरी दुर्गा, भूतः प्रेतः, कला चन्द्रकला, एतैः शाली श्रेष्ठः। इह शिवचन्द्रयोरध्याहारेणोपमेयभेदः। एवं सर्व्वत्र यथायथमध्याहार्य्यम्। परः शुभ्रः आसितः स्थितः उदयो यस्य। पक्षे परशुना कुठारेण भासितः शोभितः उदयो यस्येति। शोभनः पीवरो महान् सितः शुक्लः उल्लासो दीप्तिरस्येति। पक्षे सुपीव्ना महता रसितेन शब्देन उल्लासो यस्य। 'पीव्नी तु पीवपीवरौ।' स्पष्टांशुना किरणेन *इता प्राप्ता या श्रीस्तां वहन्। पक्षे स्पष्टम् ॥

---

१ 'सुपर्ण' A. B.

* 'इता' इत्यत्र 'एता' इति चेत्समीचीनम्। मूलानुसारित्वात्।

सदाबलाकासितश्री[1]र्गिरीशाचलसच्छविः ।
स्फुरच्चन्द्रकसल्लक्ष्मीर्घनसारद्युतिं[2] वहन् ॥ ४ ॥

सदा नवसुधाशोभी बिभ्राणो राजतश्रियम् ।
जातरूपचयच्छायो [3]मधुपीतप्रभान्वितः ॥ ५ ॥

(४) बलाकेव बकपङ्क्तिरिव सिता श्रीरस्य । पक्षे अबलया स्त्रिया कामिता प्रकाशिता श्रीरस्येति । 'काम दीप्तौ' इत्यस्मात् ण्यन्तात् क्तप्रत्यये रूपम् । गिरिशवत् अचला सच्छविर्यस्य । पक्षे गिरिशाचलः कैलासः । स्फुरन्ती चन्द्रवत् कमन्ती लक्ष्मीरस्येति । पक्षे स्फुरच्चन्द्रकेण मयूरपक्षस्येन सती लक्ष्मीरस्येति । घनवत्सारः श्रेष्ठः, कर्पूरश्च ॥

(५) सदा नवसुधावत् शोभी । पक्षे सदानश्चासौ वसुधाशोभी चेति । राजतश्रीः रजतसम्बन्धिनी या श्रीस्ताम् । पक्षे राजतो नृपात् । पूर्व्ववत्समाधानम् । जातमुद्भूतं यद्रूपं तच्चयेन च्छाया यस्य । पक्षे जातरूपं सुवर्णम् । मधुवत्पीतप्रभा । पक्षे मधुपी भ्रमरी तया इता प्राप्ता प्रभा ॥

---

१ 'सदाऽबलाकामितश्री' B. २ 'श्रियं' B.
३ 'मधुपीतभ्रमान्वितः' B.

कर्णिकारचितच्छायः परागश्रीविराजितः ।
[1]अधिकार(रु!)ण्यसंशोभी नवेन महसा [2]वृतः ॥६॥

बहुलोहितसंपत्तिः प्रवालद्युतिपेशलः ।
अधिकद्रुश्रियं[3] बिभ्रत्कडारचितवैभवः ॥ ७ ॥

(६) कर्णिकारं लकुचकुसुमं तद्वत् चिता प्राप्ता च्छाया येन । पक्षे कर्णिका कर्णभूषणं तेन रचितच्छायः । परागः कौसुमरेणुः तद्वत् श्रीः । पक्षे परा श्रेष्ठा अगस्य वृक्षस्य पर्व्वतस्य वा श्रीः । अधिकं आरुण्यं लौहित्यम् । पक्षे अधि अधिकं कारुण्यं करुणता कृपा च । नवो महेनः सूर्य्यः तन्महसा वृतः पुष्टः । पक्षे नवेन नूतनेन प्रशंस्येन वा महसा तेजसा वृतः ॥

(७) बह्वी लोहिता सम्पत्तिः श्रीर्यस्येति । पक्षे बहुला ऊहिता सम्पत्तिरस्येति । प्रवालो विद्रुमः, प्रकृष्टबालश्च । अधि अधिका कद्रुः पिङ्गला श्रीः ताम् । पक्षे अधिकां द्रूणां वृक्षाणां श्रियम् । अधि अधिकां कद्रोर्दैत्यमातुर्वा* श्रियम् । कडारं पिङ्गं चितं व्याप्तं वैभवमस्येति । पक्षे कलया रचितं वैभवं येन । डलयोरैक्यस्मरणात् ॥

---

१ 'अधिकारुण्यसंशोभी' B., 'अधिकारुण्यसं' D.

२ 'महसादृतः' B., 'महसा युतः' D.

३ 'कत्रासयं बिभ्रत्कलार' (?) D.

* 'नागमातुर्वा' इति चेत्समीचीनम् । कद्रुवा नागमातृत्वात् ।

नवधूसरसाटोपः सदा [१]सबलसद्रुचिः।
विभात्यधिकपोतश्री रासभासितवैभवः॥ ८॥
असितत्त्वमनोहारी बहुश्यामलतान्वितः।
[२]स्वभावनीलसल्लक्ष्मीः सदारामोदितद्युतिः॥ ९॥

(८) नवेन प्रशंस्येन धूसरेण धूसरगुणेन साटोपः दृप्तः। पक्षे न वधूषु सरसः आटोपोऽस्येति। सदा सर्व्वदा शबलः सितासितमिश्रो गुणः तेन सती प्रशस्ता रुचिरस्येति। पक्षे सत् प्रशस्तं आसवं मधु, सदा सर्व्वदा सवो यज्ञो वा, तेन लसद्रुचिः। अधि अधिकं कपोतवत् श्रीर्यस्य। पक्षे पोतेन शावेन श्रीर्यस्य। रासभो गर्द्दभस्तद्वत् असितं ईषत् सितं वा वैभवं शोभा अस्येति। पक्षे रासेन नृत्यभेदेन भासितं वैभवमस्येति।

(९) असितत्वं अशुक्लत्वम्। पक्षे असिः खड्गः तस्य तत्त्वं तद्विषयकं शिक्षासौष्ठवम्। श्यामलता कालिमा, लताभेदश्च। स्वभावेन नीला सल्लक्ष्मीरस्येति। पक्षे स्वभा स्वकीया शोभा तया अवन्यां पृथिव्यां ऋद्धवने वा सल्लक्ष्मीरस्येति। स्वभावेन नीनैर्नीडे कुलाये सल्लक्ष्मीरस्येति वा। डलयोरेकत्र स्मृतिः*। सदा सर्व्वदा रामवदुदिता द्युतिरस्येति। पक्षे सदा रामया आरामेण वा उदिता द्युतिः। सदारश्चासौ आमोदितद्युतिरिति वा॥

---

१ 'सदास(श)बलसद्रुचिः' B., 'सरलसद्रुचिः' D.

२ 'प्रभाव' B., 'स्वभाव' D.

* 'एकत्वस्मृतिः' इति चेत्समीचीनम्।

केशवामोदितच्छायो नदीनश्रीमनोहरः ।
अन्धकारातिरोचिष्णुर्बिभ्रत्कुवलयस्थितिम्[1] ॥ १० ॥
[2]स्वर्जनस्थितिरोचिष्णुः स्वर्गलाभचितस्थितिः[3] ।
[4]सदादिविहितोल्लासः सुरावासनयान्वितः ॥ ११ ॥

स्वर्गः ।

(१०) केशवत् वामा शोभना उदिता छाया अस्येति । पक्षे केशवा नाम उदिता छाया अस्येति । नदीनः समुद्रः तद्वत् श्रीमनोहरः । पक्षे न दीनश्रिया दरिद्रवत शोभया अन्वितः । अन्धकारवत् अतिरोचिष्णुः शोभनः । पक्षे अन्धकारातिः शिवः । कुवलयं नीलोत्पलम्, पृथ्वीवलयं च । कुत्सितं वलयं कङ्कणं वा ॥

(११) 'वर्णवर्ण्यादिनामभिः' इत्यत्र आदिशब्दगृहीतस्योदाहरणम् । स्वर्जनो देवजनः, शोभनमर्जनं च । स्वर्गरूपो यो लाभस्तत्करा स्थितिरस्येति । पक्षे शोभनं अर्गलं दण्डः तस्य आभः सदृशः करो बाहुः तेन स्थितिरस्येति । सदा दिवि स्वर्गे हितो धृत उल्लासो येन स तथा । पक्षे सतां आदौ विहितः उल्लासो येन । सल्लोकादीनां वा । सुराणां आवासे स्वर्गे नयान्वितः । सुराया मद्यस्य वासनया अन्वितः ॥

---

१ 'स्थितं' A. २ 'अर्ज्जुन' D.

३ 'स्वर्ज्जलोभक[र]स्थितिः' (?) B., 'स्वर्गलाभकरस्थितिः' D.

४ 'सदारविहितोल्लासः' D.

सव्योमासङ्गविद्योती सन्नभोगमनस्थितिः।
[1]अभ्रान्तद्युतिरोचिष्णुस्सदाकाशचितस्थितिः[2] ॥१२॥

व्योम[3]।

स्वयम्भूस्थितिविभ्राजी सम्पन्नवसुधास्थितिः।
[4]स्फुरद्धराङ्कसंशोभी [5]सुक्षमासमलङ्कृतः ॥ १३ ॥

भूमिः।

(१२) स इति पृथक् पदम्। व्योमासङ्गेन विद्योती। पक्षे सव्ये वामे उमायाः पार्व्वत्याः सङ्गेन विद्योती। सत् प्रशस्तं यन्नभसि गमनं तत्र स्थितिरस्येति। पक्षे सन्ना नष्टा भोगे मनसः स्थितिरस्येति। 'खर्पावशरि' इति विसर्गलोपः। अभ्रान्तः आकाशान्तः, न भ्रान्तश्च। सदा सर्व्वदा काशं काश-कुसुम्, सद् गगनं च॥

(१३) स्वयं आत्मना भुवि स्थित्या विभ्राजी। पक्षे स्वयम्भूः ब्रह्मा शिवो वा। (स) सम्पन्ना वसुधा* च। स्फुरन्त्याः धरायाः अङ्कं क्रोडः। पक्षे हरस्य शिवस्याङ्कम्। सुशोभना क्षमा पृथ्वी, क्षान्तिश्च॥

---

१ 'अभ्रान्तस्थितिरोचिष्णुः' B. D.

२ 'सदाकाशकृतस्थितिः' B. D. ३ B. पुस्तके नास्ति.

४ 'स्फुरद्वराङ्गसंशोभी' B., 'स्फुरद्धराङ्गसंशोभी' D.

५ 'सत्क्षमा' B.

* 'सम्पदा नवा सुधावत् स्थितिरस्येति। सम्पन्ना वसुधा च।' इति स्यात्।

सदाबलिसमुल्लासी सज्जपातालवैभवः।
अहीनभोगविभ्राजी भूदारस्थितिसुन्दरः[1] ॥ १४ ॥

पातालम्।

सश्रीकाननरोचिष्णुः कान्तारचितवैभवः।
अधिकासारसारश्रीविधुनीतश्रियं वहन् ॥ १५ ॥

वनादि।

(१४) सदा बलिर्यत्रेति सदाबलि पातालम्। पक्षे सतां आवलिः समूहः। सदा सर्व्वदा बलिः पूजोपकरणं, त्रिबलिश्च। सज्जं उत्तमं पाताले वैभवं अस्येति। पक्षे सती प्रशस्ता जपा ओड्रश्च (पा)तालं च, तयोर्वैभवं यत्रेति। अहिः सर्प्पः तस्य इनः प्रभुः वासुकिः तस्य भोगो यत्रेति अहीनभोगं पातालम्। पक्षे अहीनो महान् भोगः सुखं यत्र। भूदारो वराहः तस्य स्थितिर्यत्रेति भूदारस्थितिः पातालम्। पक्षे भुवि या उदारा स्थितिः ॥

(१५) श्रीसहितं यत्काननं, सश्रीकं आननं मुखं च। कान्तारो वर्त्म दुर्गमम्। तत्र चितं व्याप्तम्। कान्तया रचितं च। अधिकासारं कासारे अधि। आसारो धारासम्पातश्च। विशिष्टा धुनी नदी तया दत्तां श्रियम्। पक्षे विधुना चन्द्रेण विष्णुना वा नीतां श्रियम् ॥

१ 'पेशलः' D.

स्वर्णस्थितिमनोहारी [1]सदानीरोचितस्थितिः।
सज्जलक्षणविद्योती सदम्भस्थितिपेशलः॥ १६॥

जलाधारः।

सम्पन्नवे श्मनि स्थायी सदनस्थितिभासुरः।
[2]सद्मनः स्थितिमुद्बिभ्रत्सुशोभिनिलयस्थितिः[3]॥१७॥

गृहाधारः।

(१६) सुशोभनं अर्णः तोयम्, स्वर्णं सुवर्णं च। पूर्व्ववद्विसर्गलोपः। सदा सर्व्वदा नीरं जलम्। स इति पृथक् पदम्। दानी दाता। इरा भूः वाक् श्रीर्वा तदुचितस्थितिः। सत् प्रशस्तं जलं तत्र क्षणं व्याप्य विद्योती। क्षणेन उत्सवेन वा। पक्षे सज्जं उत्तमं लक्षणं चिह्नम्। सत् प्रशस्तं अम्भः, दम्भसहितश्च॥

(१७) सम्पदा नवे अश्मनि पाषाणे। पक्षे स्पष्टम्। सत् प्रशस्तं अनः शकटं तस्य स्थितिः। पूर्व्ववद्विसर्गलोपः। सत् मनः, गृहस्य स्थितिं च। 'यरोऽनुनासिके' इति वा ग्रहणादनुनासिकाभावः। सुशोभी निलयो गृहं तत्र। पक्षे सुशोभिनि शोभमाने लये विनाशे ध्याने वा स्थितिः॥

---

१ 'सवारीरोचितस्थितिः' B.

२ 'सद्मतः' B., 'सद्मनस्थि' D.

३ 'मलये स्थितः' B.

अहो वामनताटोपः सदाखर्वतमस्थितिः।
[1]अधिकं प्रांशुसंशोभी सर्वदावालसद्द्युतिः[2] ॥ १८ ॥

आकारः।

[3]अचलस्थितिविद्योती सदास्थिरचितस्थितिः[4]।
सत्वरोचितलक्ष्मीको मनोज्ञतरलक्षणः ॥ १९ ॥

स्थिरादिः।

(१८) वामनता खर्व्वता तया आटोपोऽस्येति। पक्षे वामः शोभनः प्रतिकूलो वा, तत्र तेन वा नतो नम्र आटोपो यस्येति। खर्व्वतमो ऽतिवामनः। पक्षे सदा अखर्व्वतमपि स्थितिरस्येति। पूर्व्ववद्विसर्गलोपः। प्रांशुः दीर्घः। पक्षे अधि अधिकं कम्प्रः कम्पनशीलः अंशुः करः। बालः अल्पाकारः। पक्षे सर्व्वस्मिन् दावे वने अलसद्युतिः निश्चेष्टद्युतिः॥

(१९) अचलो गिरिः, अचलं चरत् (?)*। सदा स्थिरा स्थैर्य्यवती चिता व्याप्ता द्युतिरस्येति। पक्षे सदा अस्थ्ना कीकसेन रचितद्युतिः। सत्त्वेन रोचिता, सत्वरा उचिता च लक्ष्मीर्यस्य। मनोज्ञतरं अतिशोभनं लक्षणं यस्य। पक्षे मनोज्ञः तरलः क्षणः उत्सवो यस्य॥

---

१ 'अधिकप्रांशु' B. २ 'सर्वदारालसस्थितिः' B.
३ 'अचलास्थिति' D. ४ 'चितद्युतिः' B. D.

* 'चलं चरम्' इति स्यात्।

उपकण्ठस्थितिं बिभ्रत्सनील(ड़?)स्थितिपेशलः[1] ।
[2]अभ्यर्णस्थितिविभ्राजी गङ्गाम्बुनिकटस्थितिः ॥२०॥

समीपम् ।

परमश्लाघी विशदच्छायः
[3]स्वचलच्छायो विशद(हृद्य?)प्रतिभः ।

(२०) उपकण्ठः समीपं, कण्ठसान्निध्यं च। सनीड़ः समीपं तत्र स्थित्या पेशलः शोभनः। पक्षे स इति पृथक् पदम्। नीडस्थितिः शोभा। नीडे कुलाये स्थितिरिति वा। अभ्यर्णो निकटः तत्र स्थितिः। अभ्यर्णः अर्णसि तोये स्थितिः। गङ्गाया अम्बुनि जले कटस्य गण्डस्य स्थितिरस्य। पक्षे स्पष्टम् ॥

(२१) पक्षे श्लेषान्तरमाह। परमश्लाघावान्। पक्षे परं अश्लाघी। अच्छायः छायायाः अभावो यस्य। विशदा निर्म्मला छाया यस्य च। अत्यर्थं अचला छाया यस्य। पक्षे स्वकीया चला छाया यस्य। हृदि चित्ते अप्रतिभः। हृद्या प्रतिभा यस्य इति च। अपिनद्धं आच्छन्नं अङ्गं यस्येति। पक्षे न पिनद्धं अङ्गं यस्येति।

---

१ 'सनीड़स्थितिपेशलः' B. D. २ 'स्वभ्यर्ण' D.
३ 'स्वचलाद्यो(?)हृद्यप्रतिभः' B., 'स्वचलच्छायो हृद्यप्रतिभः' D.

अपिनद्धाङ्गः कान्तोऽङ्गेन
प्रखरोऽत्यन्तं क्षितिमापन्नः ॥ ? ॥

उक्तवैपरीत्यम्।

इति[1] तृतीयं कुसुमं श्लेषस्तवके प्रकीर्णकाख्यम् ॥ ३ ॥

'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।'

इति वचनात् अपि शब्दस्याऽकारलोपः। पक्षे अङ्गे शरीरे कान्तिः। पक्षे प्रकृष्टः खरो ग भ इव। क्षितिं पृथ्वीं आपन्नः। पक्षे क्षिति माऽऽपन्नः न प्राप्तः। माङ् निषेधे ॥

उक्तार्थस्य वैपरीत्यं विपर्य्ययः।

इति श्री द्वितीयस्तवके तृतीयं कुसुमम् ॥ ३ ॥

---

१ 'इति द्वितीये श्लेषस्तबके संकीर्णो नाम तृतीयं कुसुमम् ॥' B. D.

एक[१]मात्मेन्द्रहस्त्यश्वगजास्यरदशुक्रदृक् ।
द्वयं पक्षनदीकूलासिधारारामनन्दनाः ॥ १ ॥
त्रयं कालाग्निभुवनगङ्गामार्गेशदृग्गुणाः ।
ग्रीवारेखा कालिदासकाव्यं शूलशिखावलिः ॥ २ ॥
सन्ध्याः पुरः पुष्कराणि रामविष्णुज्वराङ्घ्रयः[२] ।

(१) एकं एकार्थसूचकम् । आत्मा ब्रह्म । इन्द्रः । हस्त्यश्वौ ऐरावणोच्चैःश्रवसौ । गजास्यो गणेशस्तस्य रदो दन्तः । शुक्रस्य उशनसो दृक् चक्षुः ।

द्वयं द्व्यर्थसूचकम् । पक्षौ मासपूर्व्वापरार्द्धौ । असेः खड्गस्य धारे द्वे पार्श्वे । रामनन्दनौ कुशलवाख्यौ ।

(२) त्रयं त्र्यर्थसूचकम् । कालाः भूतभविष्यद्वर्त्तमानरूपाः । अग्नयो दक्षिणार्हगार्हपत्याहवनीयाः । भुवनानि स्वर्गमर्त्त्यपातालानि । गङ्गामार्गाः भुवनत्रयगतिभेदात् त्रयः । ईशस्य शिवस्य दृशो नेत्राणि । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । कालिदासकाव्यं मेघदूतरघुकुमाराख्यम् । शूलशिखाः त्रिशूलस्याग्राणि । वलिः त्रिवलिः ।

(३) सन्ध्याः प्राह्णमध्याह्नसायाह्नरूपाः । पुराणि मयरचितानि दैत्यपुराणि । पुष्कराणि सितासितलोहितानि, तीर्थानि वा । रामा रामभार्गवयादवाः । विष्णुज्वराङ्घ्रयः त्रयः । तथा च—

१ 'एक आत्मेन्द्र' B. D. २ 'जरांह्रयः' B.

चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिबाहवः[1] ॥ ३ ॥
स्वर्दन्तिदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः।
पञ्चपाण्डवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्रुव्रताग्नयः ॥ ४ ॥
महापापमहाभूतमहाकाव्यमहामखाः।

'ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः।'

चत्वारि चतुष्टयसूचकानि। एवं सर्व्वत्र। वेदाः ऋक्सामाथर्वयजूंषि। ब्रह्मास्यानि ब्रह्मणो मुखानि। वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः। अब्धयः पूर्व्वापरोत्तरदक्षिणाः समुद्राः। हरेः कृष्णस्य बाहवो भुजाः।

(४) स्वर्दन्तिनः ऐरावणस्य दन्ताः। सेनाङ्गं हस्त्यश्वरथपादातम्। उपायाः सामदानभेददण्डाः। यामाः दिनरात्र्योः प्रहराः। युगानि सत्यत्रेताद्वापरकलयः। आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः। तथा च—

'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये।' इत्यमरः।

[पञ्च] युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवाः। रुद्रस्य शिवस्य आस्यानि मुखानि। इन्द्रियाणि त्वक्चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनानि। स्वर्गस्य द्रवो वृक्षाः स्वर्द्रवः मन्दारपारिजातसन्तानकल्पवृक्षहरिचन्दनानि। व्रताग्नयः पञ्च, तापव्रतस्य अग्नय इत्यर्थः।

(५) महापापानि ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुर्वङ्गनागमनानि*। महावाक्यानि। महामखाः वैश्वदेवादयः। तथा च—

---

१ 'हरिवाहनः (वः)' B.

* 'तत्संसर्गी च पञ्चमः' इति स्मरणात् पञ्चसङ्ख्यापूर्त्तिः।

पुराणलक्षणान्यङ्गानिलवर्गेन्द्रियार्थकाः[1] ॥ ५ ॥
षड्वज्रकोणत्रिशिरोनेत्रतर्काङ्गदर्शनम्।
चक्रवर्तिमहासेनवदनर्तुगुणा[2] रसाः ॥ ६ ॥

'पाठो होमश्च तीर्थानां सपर्य्या तर्प्पणं बलिः।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥' इत्यमरः।
'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

अङ्गानिलाः—

'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः।'

वर्गाः कुचुटुतुपवः। इन्द्रियार्थाः विषयाः शब्दरूपरसस्पर्श-गन्धाः।

(६) [षट्] वज्रस्य अशनेः कोणः। त्रिशिराः रावणपुत्रः तस्य नेत्राणि। व्याप्यप्रसङ्गे व्या सङ्ग इति तस्यापि अवयवाः विषय-परिशोधनव्याप्तिग्राहकादयः षट्। दर्शनानि वैशेषिकन्याय-मीमांसावेदान्तसाङ्ख्यपातञ्जलाख्यानि। चक्रवर्त्तिनो वेनमान्धातृ-धुन्धुमारपुरूरवाकार्त्तवीर्य्यार्जुनाः। महासेनस्य कार्त्तिकेयस्य वदनानि। ऋतवो वसन्तग्रीष्मादयः। रसाः मधुरतिक्तकषाय-कट्वम्ललवणरूपाः। गुणाः सन्धिविग्रहादयः।

---

१ 'पुराणलक्षणाङ्गानि वर्णवर्गेन्द्रियार्थकाः।' D.
२ 'वदनानि गुणा' B. D.

सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः।
[1]वाराब्धिस्वरराज्याङ्गव्रीहिवह्निशिखाग्नयः॥ ७॥
अष्टौ योगाङ्गवस्वीशमूर्त्तिदिग्गजसिद्धयः।
ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पालाहिकुलाचलाः[2]॥ ८॥

(७) [सप्त] अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालानि। भुवनानि भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपस्सत्यरूपाणि। मुनयो मरीच्यङ्गिरोऽत्रिप्रमुखाः। द्वीपाः जम्बूप्लक्षादयः। अर्कस्य सूर्य्यस्य वाजिनः अश्वाः। वाराः रविसोमादयः। अब्धयः लवणेक्षुरसप्रभृतयः। स्वराः षड्जमध्यमादयः। राज्याङ्गानि 'स्वाम्यमात्य सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च।' व्रीहयो धान्यानि माषादयः। वह्निशिखाः ज्वलिनीतापिनीधूम्रेत्यादयः। अग्नेः सप्त जिह्वारूपाः शिखाः। तथा च अग्नेर्जिह्वाः सप्त—

'हिरण्या गगना रक्ता कृष्णान्या सुप्रभा मता।
बहुरूपाऽतिरक्ता च जिह्वाः सप्त हविर्भुजः।'

(८) [अष्ट] योगाङ्गानि यमनियमादयः। वसवो देवगणभेदाः। ईशमूर्त्तयो वह्नि*चन्द्रसूर्य्याः पञ्चभूतानि यज्वा च। दिग्गजाः ऐरावणपुण्डरीकादयः। सिद्धयः—

---

१ 'वारेतिस्वरराज्याङ्गधातुवह्निशिखादयः' B., 'वाराब्धिस्वरराज्याङ्गव्रीहिवह्निशिखादयः' D. २ 'दिक्पालाहिकुलादयः' B.

* अत्र 'चन्द्रसूर्य्यौ' इति चेत्समीचीनम्। अग्नेः परिगणने नवत्वापत्तेः। अग्नेस्तेजस्यन्तर्भावाद्द्विरुक्तिरपि।

नवाङ्गद्वारभूखण्डछिन्नरावणमस्तकाः।
व्याघ्रीस्तनसुधाकुण्डशेवध्यङ्करसग्रहाः[1] ॥ ८ ॥

'अणिमा लघिमा चैव प्राकाम्यं महिमा तथा।
ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः कामावशायिता ॥

ब्रह्मणो विधातुः श्रुतयः श्रवणानि। व्याकरणानि माहेश्वर-कपालिसवत्सकलापप्रभृतयः। दिक्पालाः इन्द्रवह्निप्रभृतयः।

'इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्।
कुबेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्।' इत्यमरः।

अहयोऽनन्ततक्षकादयः। कुलाद्रयो वर्षाणां सीमापर्व्वताः हिमालयप्रभृतयः।

(८) [नव] अङ्गस्य शरीरस्य द्वाराणि मुखनासिकाद्वयश्रोत्रद्वय-नेत्रद्वयशिश्नगुदानि। भूखण्डाः इलावृतकेतुमालभद्राश्वप्रभृतयः। छिन्नाः छिन्नाः रावणस्य मौलयो मस्तकानि। मूलशीर्षमेकं विहाय नव मस्तकानि नित्यं छित्त्वा शिवाय नैवेद्यानि कृतानीति प्रसिद्धिः। अमृतस्य नव कुण्डानि पुराणादौ प्रसिद्धानि। शेवधयः। अङ्गानि शरीरावयवाः हस्तपादादयः। अङ्केति पाठे एकद्वित्वादिसङ्ख्यासूचका वर्णा (अङ्काः) नवैव। यथा—१-२-३-४-५-६-७-८-९। पुनर्दशकेन एते एव वर्त्तन्ते। रसाः शृङ्गारादयोऽष्टौ, शान्तश्च नवमो रसः। ग्रहाः सूर्य्यचन्द्रादयः॥

---

[1] 'सेवध्यङ्क' B.

दशहस्ताङ्गुलीशम्भुबाहुरावणमौलयः।
कृष्णावतारदिग्विश्वेदेवावस्थेन्दुवाजिनः[1] ॥ १० ॥
एकादश महादेवाः सेनाश्च कुरुभूपतेः।
[2]द्वादशार्का मासराशिसङ्क्रान्तिगुहबाहवः[3] ॥ ११ ॥
सारिकोष्ठकसेनानीनेत्रभूपतिमण्डलाः[4]।
त्रयोदश स्युस्ताम्बूलगुणा अथ चतुर्दश ॥ १२ ॥

(१०) [दश] कृष्णावताराः मत्स्यकूर्म्मवराहादयः। दिग्वि-दिग्भेदा अष्टौ, ऊर्द्ध्वं चाधश्च द्वे इति दश दिशः। विश्वेदेवाः नाम गणदेवाः दश तथा च—'विश्वेदेवा दश स्मृताः' अवस्थाः बाल्यादयः। इन्दोः चन्द्रस्य घोटकाः वाजिनो दश ॥

(११) [एकादश] महादेवाः एकादश रुद्राः। कुरुभूपतेः दुर्य्योधनस्य सेनाः अक्षौहिण्यः।

[द्वादश] अर्क्काः द्वादशादित्याः। मासाः पौषादयः। सङ्क्रान्तयः महाविषुवादयः। गुहस्य कार्त्तिकेयस्य बाहवो भुजाः द्वादश। षण्मुखत्वात्तस्य।

(१२) सारिकोष्ठकं पाशकगृहाणि। सेनान्यः कार्तिकेयस्य नेत्राणि द्वादश। राजचक्रं क्ष्मापतिमण्डलम् ॥

[त्रयोदश] गुवाकगुणाः। तथा च—

'ताम्बूलं कटु तिक्तमम्लमधुरक्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं कफनाशनं क्रमिहरं दुर्गन्धिदोषापहम्।

---

१ 'विश्वदेवावस्थ्येन्दु' B. २ 'द्वादशार्कराशिमास' B.
३ 'गुरु (ह?) B., 'स्कन्द' A.
४ 'स्नापितमण्डलः (लाः?) B., 'क्ष्मापतिमण्डलाः' D.

[1]विद्यायममनुस्वाराड्भुवनध्रुवतारकाः।
तिथयः स्युः पञ्चदश षोडशेन्दुकलाम्बिकाः[2] ॥१३॥
अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम्।
विंशती रावणभुजाङ्गुलयोऽथ शतं यथा॥ १४॥

व्रक्तस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं
ताम्बूलस्य खलु त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि तद्दुर्लभम्॥'

(१३) [चतुर्दश] विद्याः व्याकरणादयः। यमाः यमाचार्य्यादयः। स्वाराजः इन्द्रवासवादयः। भुवनानि सप्त पातालानि भूरादीनि च सप्त। ध्रुवमण्डलं व्याप्य परितो या निवसन्ति तारकाः॥

[पञ्चदश] तिथयः प्रतिपदादयः।

[षोडश] इन्दोः चन्द्रस्य कलाः। अम्बिकाः षोडशमातृकाः।

(१४) [अष्टादश] द्वीपाः जम्ब्वादयः सप्त, सिंहलादयः उपद्वीपाः एकादश। व्याकरणादयः चतुर्दश, आयुर्व्वेदादयः चतस्रः। पुराणानि ब्राह्ममत्स्यादीनि। स्मृतयो मन्वादयः। धान्यानि कलमादयः॥

[विंशतिः] रावणस्य भुजाः विंशतिः। हस्तपादद्वयस्याङ्गुलयो विंशतिः।

१ 'विद्यान्वयमनु' B. २ 'कला मताः' D.

धार्त्तराष्ट्राः शतभिषक्तारकाः पुरुषायुषम् ।
रावणाङ्गुल्यब्जदलशक्रयज्ञाब्धियोजनम् ॥ १५ ॥
सहस्रं जाह्नवीवक्त्र[1]शेषशीर्षाम्बुजच्छदाः ।
[2]रविबाणार्जुनकरा वेदशाखेन्द्रदृष्टयः ॥ १६ ॥

तेषां[3] यथासम्भवमुदाहरणम् :—

एकेन भूमिरिव मेरुमहीधरेण
[4]वक्षःस्थली मधुरिपोरिव कौस्तुभेन ।

(१५) [शतम्] धार्त्तराष्ट्राः दुर्य्योधनादयः। शतभिषादिनक्षत्राणि। पुरुषाणामायूंषि। अब्जदलानि अब्जस्य पद्मस्य पत्राणि। शक्रयज्ञाः इन्द्रस्याश्वमेधाः। मध्यस्थितलङ्कादिद्वीपावधेरब्धेः समुद्रस्य शतयोजनप्रमाणविस्तारम् ॥

(१६) [सहस्रम्] जाह्नवीवक्त्रं गङ्गायाः समुद्रप्रवेशे मुखानां सहस्रम्। शेषस्य अनन्तनागस्य शीर्षाणि मस्तकानि। अम्बुजस्य कमलस्य च्छदाः पत्राणि। रविबाणार्ज्जुनकराः, रवेः कराः किरणाः। बाणस्य बलिसुतस्य, अर्जुनस्य कार्त्तवीर्य्यस्य कराः हस्ताः। वेदस्य शाखाः कौथुमिकामाध्यन्दिनादयः। इन्द्रस्य दृष्टयः चक्षूंषि ॥

---

१ 'वक्त्रं' B. D. २ 'रविपाण्यर्जुन' B.
३ 'एतेषां क्रमेण यथा' B., 'एतेषां यथाक्रमेण यथासम्भवमुदाहरणीयम्। यथा' D. ४ 'वक्षस्थली' B. C.

द्यौरिन्दुनेव दशनेन गणाधिनाथ-
शुण्डेव देव! भवतालमकारि धात्री[1] ॥१७॥
पीड्यमाना दृढं ताभ्यां
प्रियदोर्भ्यामिव प्रिया ॥
[2]सिष्विदे च चकम्पे च
सम्मुमोह च सा चमूः ॥ १८ ॥
कण्ठोऽयमस्या मृदुमध्यतार-
स्वरत्रयाधार इति त्रिरेखः।
मुदं ददाति त्रिजगज्जयाय
प्रयाणशङ्खो मकरध्वजस्य ॥ १९ ॥
किं रोमराजीयमुनाप्रवृत्तो[3]
बलित्रिदण्डीं कलयन्ननङ्गः।
कस्यापि रूपेण जितस्तपस्वी
तमेव जेतुं तनुते[4] तपांसि ॥ २० ॥

(१७) गणाधिनाथो गणेशः तस्य शुण्डा शुण्डादण्डः। शुण्डा शुण्ड इति द्वैरूप्यम् ॥

(२०) बलिः त्रिबलिः सैव त्रिदण्डी दण्डत्रयसमाहारः। दण्डास्तु कौपीनवेणुशिखारूपाः। तपस्वी वराकः ॥

---

१ 'महिता धरित्री' D. २ 'सिस्वि(ष्वि)दे' B.

३ 'तटेऽस्या' B., 'विरोमराजीयमुनाप्रवृत्तो' D.

४ 'तपते' D.

वृकोदराद्याः सहसा महाश्रियः
सहोदरास्तं परिवव्रिरे नृपम्।
द्युहस्तिनो हस्तमिवासुहृद्गण-
[1]च्छिदानिदानं रणपारदा रदाः[2] ॥ २१ ॥
पञ्चत्वं पञ्चेषो-
र्जगदारम्भाय पञ्चभूतानि[3]।
पञ्चशराः(री?) कुसुमेषो-
[4]र्दिवि (गिरि?) भुवि गिरिशस्य जयति
पञ्चमुखी ॥ २२ ॥

(२१) वृकोदराद्याः भीमादयः। नृपं युधिष्ठिरम्। द्युहस्तिनः ऐरावणस्य हस्तः शुण्डः। असुहृद्गणस्य रिपुवृन्दस्य च्छिदायाः छेदस्य निदानं आदिकारणम्। रणे पारं ददतीति रणपारदाः। रदाः दन्ताः। जितपारदा इति च पाठः॥

(२२) गिरिशस्य शिवस्य पञ्चमुखी जयति। पञ्च मुखानि समाहृतानि पञ्चमुखी। जयतेरुत्कर्षार्थत्वादकर्म्मकत्वम्। किम्भूता पञ्चमुखी। पञ्चेषोः कामस्य पञ्चत्वं निधनरूपम्। जगतामारम्भाय आरम्भार्थम्। पञ्चभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वा-

---

१ 'च्छिदां' B. २ 'रणपारकोविदाः' D.
३ 'महाभूतानि' D. अयं पाठश्छन्दोभङ्गत्वादुपेक्षणीयः।
४ 'गिरिभुवि' A. B.

रूढयौगिकमिश्राख्यास्त्रिधा शब्दाः प्रकीर्तिताः ।
[1]व्युत्पत्तिवर्जिता रूढाः शब्दा आखण्डलादयः ॥१॥
योगो गुणेन क्रियया सम्बन्धेन कृतोऽन्वयः ।
गुणः स्यान्नीलपीतादिर्नीलकण्ठादयस्ततः ॥ २ ॥
सङ्ख्या अपि गुणा एव वैशेषिकमते ततः ।
पञ्चेषुषण्मुखदशग्रीवैकदशनादयः ॥ ३ ॥
कविरूढिच्युताः शुभ्रवपुःषट्कन्धरादयः ।
क्रियाः करोतिप्रमुखास्ततः शब्दा[2] हरादयः॥ ४ ॥
[3]स्वान्नेतृपतिभुक्पालधवमत्वर्थकादिभिः ।
सम्बन्धे स्वामिनो नाम कविरूढ्या निगद्यते ॥ ५ ॥

(१) व्युत्पत्तिवर्ज्जिताः इति । यत्तु व्युत्पत्तिः क्रियते मण्डपादिशब्दानाम् । मण्डं पिबतीति मण्डपः । कुशं लातीति कुशलः । एतत्तु व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः । तथा चोक्तम् ।

(४) कविरूढिच्युताः महाकविभिरप्रयुक्ताः इत्यर्थः ।

(५) सबन्धयौगिकमाह । स्वान्नेत्रे(त्र ?)ति । स्वात् धनादेः । नेता नायकः ।

१ ‘ उत्पत्ति ’ B., ‘ व्युत्पत्ति ’ D.

२ ‘ स्रष्टृहरादयः ’ B.

३ ‘ स्वान्वे(न्ने ?)त्रपतिभुक्पालधनमत्वर्थकादिभिः ’ B., ‘ स्वान्नेत्रपतिभुक्पालधनं मत्वर्थकादिभिः ’ D.

भूनेता भूपतिर्भूभुग् भूपालो भूधवोंऽशुमान्[1] ।
कविरूढ्यैव न त्वेवं भूमानंशुभुगित्यपि ॥ ६ ॥

जन्याद्विधातृकरसू-
त्कृत्कर्तृस्रष्टृसृग्जनकमुख्याः ।
जनकाद्योनिजजनिभू[2]-
सम्भवरुहभूतिसूत्याद्याः[3] ॥ ७ ॥

[4]तद्यथा—

विश्वविधाता, विश्वकरः, विश्वसूः, विश्वकृत्, विश्वकर्ता, विश्वस्रष्टा, विश्वसृक्, विश्वजनकः ।

जनकाद्यथा —

आत्मयोनिः[5], आत्मजः, आत्मजनिः[6], आत्मभूः[7], आत्मसम्भवः, आत्मरुहः, आत्मसूतिः[8] । आदिशब्दादात्यायनादयः[9] ।

विश्वं सूते विश्वसूः । आत्मनः सकाशात् भवतीति आत्मभूः । आत्मनः सकाशात् सूतिः प्रसवः सम्भवो यस्य स आत्मसूतिः ।

---

१ 'न्द्धनोंऽस्रुमान्' B., 'भूधनोंऽस्रुमान्' D.

२ 'जनिसू' B., 'जनिभू' D. ३ 'भूत्यगाद्यास्तु' B.

४ 'जन्याद्यथा' B., 'तद्यथा' D. ५ 'आत्मज्यो (यो) निः' B.

६ 'आत्मजनितः' B. ७ 'आत्मसूः' B.

८ 'आत्मभूतिः । दैत्यः' B., 'आत्मभूतिः' 'आत्मसूतिः' D.

९ 'आदिना वा' D.

धार्य्यात्पाण्यस्त्रमौल्यङ्कध्वज[1]भृन्मण्डनसमानाः ।
[2]धव(र ?)भर्तृमालिमत्वर्थशालिशेखरसदृक्षाश्च ॥ ८ ॥

यथा शूली तथा सर्पी न शशी हरिणी तथा ।
यथेन्दुमौलिर्न तथा गङ्गामौलिस्तु वाचकः ॥ ९ ॥

भोज्यादन्धःपायिलिड्भुग्व्रतपानाशनादयः ।
[3]भोज्यभोजकसम्बन्धाद्यथा स्युरमृतान्धसः ॥ १० ॥

(८) धार्य्यात् कुन्तादेः । पाण्यादयो यथा । दण्डपाणिः । चक्रायुधः । चन्द्रमौलिः । मृगाङ्कः । वृषध्वजः । पाशभृत् । शशिभूषणः । इत्येवमादयः । चक्रधरः । पाशभर्त्ता । क्षितिभृत् । किरणमाली । शशी । मयूखशाली । चन्द्रशेखरः । इत्येवमादयः । सदृक्षाः एतत्समानार्थाः । अत्र तेऽपि योज्याः ।

(९) सर्प्पीत्येवमादयः कविरूढिच्युताः इत्यर्थः ।

(१०) भोज्यात् अन्धादयो यथा । अमृतं अन्धः अन्नं येषां ते अमृतान्धसः देवाः । एवं मधुपायी । मधुलिट् । भूभुक् । मधुव्रतः । मधुपः । क्रव्यादः । पवनाशनः । इत्येवमादयः ।

१ 'ध्वजमण्डन' B.
२ 'धरभर्तृ' B., 'धम्भरभर्तृ' D.
३ 'भोज्यभोजन' D.

पत्युः कान्तादयितावधूप्रणयिनीप्रियाङ्गनातुल्याः ।
पत्न्याः प्रणयिधवाद्याः पतिपत्नीभावसम्बन्धात् ॥ ११ ॥
सख्युः सखिप्रभृतयो [1]वाह्याद्यानासनप्रायाः ।
ज्ञातेः स्वसृतनयात्मजाग्रजावरजसंकाशाः ॥ १२ ॥
आश्रयतः सदनाख्याः सद्मासिशयप्रकाराश्च[2] ।
वध्याद्द्विड्जिद्घातिद्वेषिभुग्ध्वंसिशासनविपक्षाः[3] ॥१३॥

(११) पत्युः कान्तादयो यथा। हरिकान्ता। हरिप्रिया। हरिवल्लभा। शिववधूः। पद्मनाभगृहिणी। शक्रप्रणयिनी। इत्येवमादयः। पत्न्याः प्रणयिधवाद्याः यथा। गौरीप्रणयी। लक्ष्मीदयितः। इत्येवमादयः।

(१२) सख्युः सखिप्रभृतयो यथा। वायुसखः। अग्निसखः। इत्येवमादयः। वाह्यात् यानासनप्रायाः यथा। वृषयानः। गरुडासनः। कुरङ्गवाहनः। इत्येवमादयः।

ज्ञातेः स्वस्रादयः यथा। यमस्वसा। कलिन्दतनया। सूर्य्यात्मजा। इन्द्रावरजः। गरुडाग्रजः। इत्येवमादयः।

(१३) आश्रयतः सदनादयः यथा। बलिसदन-त्रिदशालय-दिविषत्-स्वर्व्वासि-खशय-बिलेशय इत्येवमादयः। वध्यात् द्विडादयः यथा। मधुद्विट्। जम्भजित्। अन्धकघाती। मधुद्वेषी। दैत्यभुक्। बलिध्वंसी। पाकशासनः। बलविपक्षः। इत्येवमादयः।

१ 'राज्याद्याना' D. २ 'सब्दाशयप्रकाराश्च' D.
३ 'शासनाधिपख्याः' B., 'शासनविपक्षाः' D.

अप्यन्तकारिसूदनदर्पच्छिद्दमनदारिमथनाद्याः।
[1]सम्बन्धो हि विवक्षात इति पदाद्देकतोऽपि संयोज्याः॥
१४॥

[2]औचित्याद्विबुधैः प्राक्कथिताः सम्बन्धिशब्दास्ते।
वृषस्य सति वाह्यत्वे शङ्करो वृषवाहनः॥ १५॥

धार्यत्वे तु वृषाङ्कोऽयं स्वत्वे वृषपतिस्तु सः॥
व्यक्तिचिन्हाङ्कितो जातिशब्दोऽपि व्यक्तिवाचकः॥१६॥

(१४) नरकान्तक-दैत्यारि-मधुसूदन-बाणदर्पच्छित्-मदन-दमन-पर्व्वतदारि-सुरमथन इत्येवमादयः॥

(१५) सम्बन्धो जन्यजनकादिलक्षणः विवक्षातः पुरुषेच्छया घटितो भवतीति पदात् चिह्नात् एकस्मादपि सम्बन्धिशब्दाः नियुक्ताः। यथा वाहनयोग्यकाले वृषवाहनः।

(१६) धारणे तु वृषचिह्नमात्रलात् वृषाङ्कः। युद्धे तु वृषस्य रक्षणात् वृषपतिः। यतः पातीति पतिः त्राता।

यौगिकप्रस्तावे यौगिकविशेषमाह। व्यक्तिचिह्नाङ्कित इति।

---

१ 'सम्बन्धे' B.

२ 'औचित्याद्विबुधैः प्राक्प्रदर्शितसम्बन्धिशब्दास्ते' B.

यथागस्त्यनिवासा दिग्दक्षिणाशा[1] प्रकीर्तिता।
शब्दौ त्रिपञ्चसप्तादिवाचकौ विषमायुजौ।
योजयेत्त्रिनेत्रपञ्चशरसप्तच्छदादिषु॥ १७॥

(१७) दक्षिणाशा इत्युदाहरणम्। अत्र सामान्यविशेषभावसम्बन्धः। नन्वत्र दिक्‌शब्दो जातिशब्दो न भवति। अनेकव्यक्तिवृत्तित्वाभावात्। तथा चोक्तम्—"नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं जाति"रिति। प्राचीभेदेनानेकव्यक्तिवृत्तितास्तीति चेत् नैवम्। प्राचीत्यादिका संज्ञा सूर्य्यगतिभेदात् कृता। प्रथमं यत्र सूर्य्यः प्राञ्चति सा प्राची। पश्चात् यत्र प्राञ्चति सा प्रतीची। एवमन्या दिक्। किन्तु दिक् एका नित्या विभ्वी कालकृतविपरीतपरत्वानुमेया च। उच्यते। जातिशब्देनात्र जातिरुपाधिश्च द्वयं विवक्ष्यते। तेन कुत्रापि जातिः व्यक्तिचिह्नाङ्किता व्यक्तिवाचिका भवति। यथा चन्दनतरुः तमालवृक्षः इत्यादि। कुत्रापि उपाधिः स्वव्यक्तिचिह्निता व्यक्तिमेवाचष्टे। यथा अगस्त्यनिवासा दिक् दक्षिणाशा इत्युच्यते। आशाशब्दो ह्यत्र यद्यपि प्राच्यादिषु सामान्येन वर्त्तते तथापि दक्षिणाशा इत्यनेन चिह्निता सती केवलं दक्षिणां दिशमेवाभिधत्ते। उपाधिः पुनरत्र दिगितरावृत्तित्वे सति केवलं दिग्वृत्तित्वम्। न हि गोत्वादिजातिवत् सामान्यम्॥

---

१ 'दक्षिणा परिकीर्तिता' B.

इतरान्तो[1] नञ्पूर्वो गुणशब्दोऽर्थं विरोधिनं वक्ति।
[2]यथा सितेतरोऽप्यसित एव प्रतिपद्यते कृष्णः॥ १८॥
जलदादिषु पूर्वपदेषु[3] सरोजमुख्येषु चोत्तरपदेषु।
[4]सुरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः॥ १९॥

पुनर्यौगिकविशेषमाह। विषमायुजाविति। यथा विषमलोचनः। अयुग्मलोचनः। विषमनयनः। विषमबाणः। विषमच्छदः। इत्यादि।

(१८) सम्बन्धकृतयौगिकविशेषमाह। असित एवेत्यादि। कृष्ण एव प्रतिपद्यते ज्ञायते, न पीतरक्तादिः। व्युत्क्रमेण एवकारो योजनीयः। असित इत्यत्र विरोध्यविरोधिभावः सम्बन्धः॥

(१९) जलदादिष्विति। अत्र पूर्व्वपदे पर्य्यायपरिवृत्तिः। यथा वारिद-नीरद इत्यादि। न तथा वारिप्रद-जलदायक इत्यादि। आदिशब्दात् जलदादीनां ग्रहः। सरोजमुख्येष्विति। अत्रोत्तरपदे पर्य्यायपरिवृत्तिः। यथा सरोरुह-सरोजन्मेत्यादि। न तथा कासाररुह-तडागजन्मेत्यादि। मुख्यशब्दात् पङ्कजादीनां ग्रहणम्।

---

१ 'इतरान्ते' B.
२ 'स यथा सितेतरोऽप्यसित एव' D.
३ 'पूर्वपदे' B. ४ 'सुरसरित्समेषु' B.

इति परिवृत्तिसहाये योगास्ते यौगिकाः शब्दाः।
परिवृत्त्यसहाये ते मिश्रा गीर्वाणतुल्यास्तु ॥ २० ॥

[1]इति द्वितीये श्लेषस्तबके मिश्राख्यं पञ्चमं कुसुमम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्वाग्भटसूनुमहाकविदेवेश्वरविरचितायां कविकल्पलतायां [2]द्वितीयस्तबकः सम्पूर्णः ॥ २ ॥

सुरपतिसमेष्विति। अत्रोभयपदे पर्य्यायपरिवृत्तिः। यथा सुरेशः सुरपतिः देवेश्वरः इत्यादि। समशब्दात् भूतेश-यक्षेश्वरादीनां ग्रहणम्।

(२०) गीर्व्वाणतुल्या इति। गीः बाणो यस्येति। तुल्यशब्दात् विष्वक्सेन-सुमनः-पूर्व्वदेवप्रभृतयः॥

इति कविकल्पलताटीकायां बालबोधिकायां द्वितीयस्तबके रूढियौगिकं नाम पञ्चमं कुसुमम् ॥ ५ ॥

---

१ 'B. पुस्तके 'इति' आरभ्य 'कुसुमम्' इत्यन्तं नास्ति।
२ 'द्वितीये श्लेषस्तबके रूढियौगिकमिश्राख्यं नाम पञ्चमं कुसुमम्। समाप्तश्चायं द्वितीयः श्लेषस्तबकः। ग्रन्थसङ्ख्या २८०।' B.

अथ राजेक्षणं गङ्गास्तुतिर्भगवदीरणम् ।
विप्रलापस्तडागादिवर्णनं वादितर्जनम् ॥ १ ॥
इति यत्र निगद्यन्ते क्रमेण कुसुमानि षट् ।
तं वदामि कथाकल्पं सुधाकल्पं समासतः ॥ २ ॥
अर्थिप्रत्यर्थिनोर्यत्र विमतिः सा कथा द्विधा ।
वीतरागकथा चान्या[1] विजिगीषुकथा यथा ॥ ३ ॥

अथ कथास्तबकः ॥

(२) कथायाः कल्पः कल्पनं यत्र । अथवा कथानामाकल्पं नेपथ्यमिव कथास्तबकं । सुधाकल्पं अमृतसमं समासतः संक्षेपात् तं वदामि ।

(३) कथायाः लक्षणपुरःसरं भेदमाह । अर्थिप्रत्यर्थिनोरिति । अर्थी वादी । प्रत्यर्थी प्रतिवादी । अनयोर्यत्र विमतिः विरुद्धा मतिः सैव कथा द्विधा द्विप्रकारा भवति । एकतरा कथा । वीतो रागो विजिगीषा यत्र । वादकथेत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'तत्त्वबुभुत्सोः कथावादः ।' यथा गुरुशिष्ययोः कथा । अन्यथा च विजिगीषो रागिणः कथा जल्पवितण्डारूपेत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'स्वपक्षस्थापिका परपक्षदूषिका कथा जल्पः । केवलं परपक्षदूषिका कथा वितण्डा ।' तत्र निष्फलत्वाद्वीतरागकथायाः यथेत्यनेन विजिगीषुकथोदाह्रियते ।

१ 'कथान्या च' B.

वादी च प्रतिवादी च प्राश्निकोऽथ सभापतिः।
चत्वार्यङ्गानि तुङ्गानि कथायाः[1] संप्रचक्षते ॥ ४ ॥
अनिन्द्यः सर्वविद्यासु सर्वालङ्कारपारगः।
सविता कवितापद्मकानने तर्ककर्कशः ॥ ५ ॥
भरते भारते[2] विज्ञः प्राज्ञो मन्त्रादिनाऽथ वा।
सुवेशः पुरुषो गच्छेत्सभ्यान्सम्भावयन्सभाम् ॥ ६ ॥
अतः प्रथमतस्तत्र धरित्रीरमणं प्रति।
विद्वद्वृन्दप्रमोदार्थरा(मा)शीराशीनुदीरयेत्[3] ॥ ७ ॥
स्वस्त्यस्तु विस्तारियशःप्रशस्ति-
भ्राजिष्णुदोष्णे भवतेऽवते क्ष्माम्।

(४) तत्र प्रकारमाह। वादी चेत्यादि। प्राश्निकः प्रश्नकर्त्ता मध्यस्थ इत्यर्थः।

(६) भरते सङ्गीतशास्त्रे। अथवा पूर्व्वाचेपे। मन्त्रादिनेत्यादिशब्दात् प्राक्तनसंस्कारेण वा।

(७) धरित्रीरमणं राजानम्। आशीराशीन् आशिषां राशयः समूहाः तान्। 'रो रि' इति रेफलोपे दीर्घः। उदीरयेत् ब्रूयात्॥

---

१ 'सभायाः' A.
२ 'भारतेऽभिज्ञः' B. D.
३ 'माशीराशीरुदीरयेत्' *B.*

विपक्षलक्षक्षयदक्षतीक्ष्ण-
कौक्षेयकायाक्षतरक्षणाय ॥ ८ ॥

[1]अतुल्यकल्याणभवनं भव। प्राज्यं साम्राज्यमासादय। चतुःसमुद्रमुद्रावच्छेदिनीं मेदिनीं पाहि। प्रतापतापितारिवर्गो भर्गोपमो भूयाः। विनायकोऽवनाय कोविदस्य भवतु भवतः। शारदा शारदाभ्रशुभ्रा[2] विभ्राजतामकुण्ठे भवत्कण्ठे[3]। सूर्यः सूर्यर्चितः प्रचितोपचयमचिरमारचयतु त्वाम्। अमन्दानन्दाय[4] मन्दाकिनी

(८) प्रशस्तिः विरुदादिलिपिः तया भ्राजिष्णुः दोः बाहुरस्येति तस्मै तथा। क्ष्मां पृथ्वीम्। कौक्षेयकः खड्गः। अक्षतं रक्षणं यतः तस्मै अक्षतरक्षणाय ॥

प्राज्यं प्रचुरम्। साम्राज्यं सार्व्वभौमत्वम्। आसादय प्राप्नुहि।

चत्वारः समुद्राः एव मुद्रिका तया अवच्छेदयुक्ताम्।

भर्गोपमः शिवोपमः।

विनायको गणेशः। अवनाय रक्षणाय। कोविदस्य धीरस्य।

शारदा सरस्वती। शारदाभ्रः शरद्घनः तद्वच्छुभ्रा। अकुण्ठे अमन्दे।

सूर्य्यर्चितः सूरिभिः पण्डितैः, अर्चितः पूजितः। प्रचितोपचयं प्राप्तधनाद्युपचयम्। आरचयतु करोतु।

१ 'अतुल्यकल्यकल्याण' D.   २ 'शुभ्रविभ्राजिताम' B.
३ 'तव कण्ठे' D.   ४ 'आन(अम)न्दानन्दवृन्दाय' D.

सम्पद्यताम्। [1]भृङ्गीशभृङ्गारशृङ्गारकारिवारिभासुरा सुरापगाऽत्र गात्रमतिमात्रमत्रभवतो[2] भवतः पवित्रयतु। सर्वतः पर्वतसुतापतिः पातु। गङ्गाश्रृ(भृ?)ङ्गारितशिराः शिवः शिवं दिशतु देवाय। सर्वमङ्गला [3]मङ्गलास्पदं करोतु त्वाम्। प्रभविष्णुर्विष्णुः पुष्णातु जिष्णुतां तव। स दामोदरः सदामोदरतस्त्वयि भवतु। त्वयि करोतु करुणामरुणानुजध्वजः। मुकुन्दः कुन्दसुन्दरयशःस्तव-

सम्पद्यतां भूयात्।

भृङ्गीशः शिवः स एव भृङ्गारं जलपात्रं तत्शृङ्गारकारि मङ्गलकारि यद्वारि जलं तेन भासुरा शोभना। सुरापगा गङ्गा। अत्र जगति। गात्रं देहम्। अतिमात्रं निर्भरम्। अत्रभवतः पूज्यस्य। भवतः तव।

गङ्गया भृङ्गारितं जलपात्रीकृतं शिरो यस्य। गङ्गाशृङ्गारितेति पाठे समालिङ्गितम्। देवाय राज्ञे।

प्रभविष्णुः प्रभुः। पुष्णातु वर्द्धयतु जिष्णुताम्।

सदा सर्व्वदा आमोदरतः आनन्दरतः।

अरुणानुजो गरुडः स एव ध्वजो यस्य स कृष्णः।

---

१ 'भृङ्गीशभृङ्गारकारि' B.

२ 'मत्रभवतः पवित्रयतु' B.

३ 'सर्वमङ्गला सर्वमङ्गलास्पदं त्वां करोतु' B.

किताम्बरं विरचयतु[1]। जायतां निजायताङ्घ्रिभवभुवनैर्भुवनं भूषयन् भगवान् भवदभ्युदयाय[2]। जीव राजीवभूरिव भूरिवत्सरशतानि। चिरं [3]विरञ्चिरिव वञ्चितकालः कलय पुष्कलमायुः। अरविन्दनन्दनो मुदं समुदञ्चयतु। निराविलमिरावलयमामलयमाहिमालयमापालय। जय प्रबलरिपुकुलप्रलयकालाग्नि-

स्तबकिताम्बरं व्याप्ताकाशम्। स्तबकितं जातस्तबकमिव आकाशं यस्मादिति वा।

जायतां भूयात्। निजः आयतः दीर्घः अङ्घ्रिः तद्भवभुवनैः गङ्गाजलैरित्यर्थः। भगवान् विष्णुः।

राजीवभूः ब्रह्मा। भूरीणि बहूनि वत्सरशतानि व्याप्य जीव।

विरञ्चिः ब्रह्मेव। वञ्चितकालः पराजितमृत्युः। कलय प्राप्नुहि। पुष्कलं विस्तरम्। आयुः जीवनकालम्।

अरविन्दनन्दनः ब्रह्मा। समुदञ्चयतु सम्वर्द्धयतु।

निराविलं अनिन्द्यं यथा स्यात्। इरावलयं भूगोलम्। 'इरा भू-वाक्-सुराऽप्सु स्यात्।' आमलयं मलयपर्य्यन्तम्। आहिमालयं हिमालयपर्य्यन्तम्। आ सम्यक् पालय॥

कालाग्निरुद्रः यमवह्निशिवानां आत्मको मूर्त्तिभेदः।

---

१ 'विरचयतु त्वाम्' D. २ 'भवदुदयाय' B.

३ 'विरिञ्चिरिव' B.

रुद्र[1]! [2]अनन्तगुणमणिगणसमुदयसमुद्र! द्रविणगणागणेयवितरणतृणीकृतगीर्वाणवृक्ष! भरतभगी[3]रथसुरथदशरथरघुनहुषसदृक्ष! विनयविनमदवनि[4]धर(व?)निवहसुवहचरणचारुचामीकरसुन्दरारविन्द![5] सहृदयहृदय![6] क्षीरोदमोदमानगोविन्द! रुद्राणीरमणचरणपरिचरणचारण![7] [8]समस्तसामन्तसीमन्ति-

अनन्तः महान्। समुदयः सम्यगुद्गमः।

द्रविणं धनम्। वितरणं दानम्। गीर्व्वाणवृक्षः कल्पतरुः।

सदृक्षः समः।

विनयेन विनमन्तः विनम्राः ये अवनिपतयः भूमिपाः तेषां निवहेन समूहेन सुवहानि सुखेनोह्यानि चरणाः एव चामीकरारविन्दानि स्वर्णपद्मानि यस्य सः।

सहृदयः सज्जनः।

रुद्राणीरमणः शिवः, तस्य चरणस्य परिचरणं परिचर्य्या सेवा तत्र चारणः सेवकः।

सामन्तसीमन्तिनी राजपत्नी। दूरोत्सारणं दूरोत्क्षेपणम्।

---

१ 'प्रलयवाचाच(दावान?)ल।' B. २ 'अनणुगुण' B.

३ 'सुरथदशरथजयद्रथरघुनघुषसदृक्ष' B.

४ 'दवनिधवनिवह' B.

५ 'चामीकरसुन्दरारविन्द' B., 'चारुचामीकरसुन्दरकरारविन्द' D.

६ 'सदयहृदय' B., 'सुहृदयहृदय' D.

७ 'परिचरणचारुचारण' D. ८ 'सपत्नसामन्त' D.

नीसीमन्तसिन्दूरपूरदूरोत्सारणकारण॥ निष्कृपकृपाणधारावलुप्त[1] मेदिनीपतिमुण्डमण्डलीमण्डितचण्डीशमूर्तिमहीमण्डल![2]। बलवदरिबलदलनलीलाखण्डल!। अतुलतुलापुरुषप्रमुखप्रतन्यमानमहादान[3]सन्तानसन्तोषितसर्वोर्वीसुपर्व[4]प्रणीताशीर्वादनादप्रमोदमानमानस!। यशोराजहंसोल्लासलीलानिवासमानस![5]। संरम्भोत्तम्भितासिदम्भोलिलीलादलितारि[6]दन्तावलावलीमुक्तमुक्तावलीफलोज्ज्वल![7]। राज्यलक्ष्मीरक्षणविचक्षणदक्षिणदोर्दण्ड![8]। डिण्डीरपिण्डपरिपाण्डुराखण्डयशःश्रीखण्डमण्डितजगदण्ड![9]। विल-

निष्कृपः कृपारहितः। चण्डीशमूर्त्तिरिति विशेषणं साभिप्रायम्। मुण्डमालाभूषणत्वात् शिवस्यापि।

भूसुपर्व्वाणो भूदेवाः। एकत्र मानसं चित्तम्। अन्यत्र सरोभेदः।

संरम्भेण कोपेन यः उत्तम्भितः उत्तोलितः असिः खड्गः स एव दम्भोलिः वज्रम्।

जगदण्डं ब्रह्माण्डम्।

---

१ 'लुप्तदृप्तमेदिनी' B. २ 'चण्डीशमूर्त्तिस्वरूपमही' D.
३ 'सन्मान' B. ४ 'सर्वभूसुपर्व' B.
५ 'लीलाविलासमानस' D.
६ 'वलितारि' B. ७ 'मुक्तमुक्ताफलोज्ज्वल' B. D.
८ दोर्दण्डोद्दण्डयशोडिण्डीर' B. ९ 'खण्डमण्डितजगदण्ड' B.

मदवनीवनीपकदारिद्र्यमुद्राविद्राविद्रविणधाराधर ! । तर्जितोर्जितधनुर्द्धर ! । अङ्गवङ्गकलिङ्गभूलिङ्गतैलङ्ग-मगमगधमलयमालवमरुकुरुनामीरनाहीरसौवीरका-वीरकीरकश्मीरहरिकेलकेरलकोशलान्तर्वेदिचेदिमहा-[1]राष्ट्रसौराष्ट्रलाटभोटवराटवरहाटकरहाटकर्णाटगौट[2]-गौड़चौड़द्रविड़ानन्तनृत्यत्कीर्तिनर्त्तकीनिरूपणनिपुण-गीर्वाणगणस्तूयमानमानदोस्तम्भ ! । [3]सकलसफलस-मारम्भ ! । [4]चातुर्यधर्ममाधुर्यस्थैर्यशौर्यसौन्दर्यसौकुमार्य-मर्यादादयानयाचारविचारदाक्षिण्यदक्षताद्यक्षामक्षि[5]-तिपगुणग्रामाभिराम ! । अनवरतकृतसुकृतशतानुकृत-

अवनी पृथ्वी तत्र वनीपकाः याचकाः ।

ऊर्ज्जितः बलवान् ।

गीर्व्वाणगणः सुरगणः, धीरगणो वा ।

अक्षामः अक्षीणः । गुणग्रामः गुणश्रेणी ।

---

१ 'सुराष्ट्र' B.

२ 'वराटकरहाटकर्णाटगौड' B.

३ 'सफलसकलमानंभ (समारम्भ)' B.

४ 'चातुर्यमाधुर्यधैर्यस्थैर्यसौन्दर्य' B.

५ दाक्षिण्यगुणरा(ग्रा)माभिराम' B.

राम!। अमन्दमन्दरान्दोल[1]दोलायमानोद्दामदुग्धाब्धिप्रसूतकमलाविलास[वास?]भवन!। भवनगरनाथ[2] मधुमथनचरणस्मरणपरिणमत्पुण्यजन्यानन्यसामान्यवैभवाधिवास!। सविकाशकाशहरहासव्यासोपन्याससङ्काशवाग्विलासनिवासकालिदास!। धवलधामाधिरूढसमूढशृङ्गारप्रौढप्रमोदप्रमदामदालसविलसन्नयनराजीरा(व?)जीवन![3]। त्रिभुवनजनमनोमनोहरमधुकरसङ्केतकेतकीवन!। जय सभयजनशरण!। जय कमलसमचरण!। जय मदनमदहरण!। जय धरणिभरधरण!। देवं [4]नयनाभिरामं राममिव [5]विलोचन-

दोलायमानः चपलः। वासभवनं वसतिगृहम्।

भवः संसारः एव नगरं तस्य नागरो यो मधुमथनः कृष्णः। परिणतं परिपक्वम्। जन्यं जातम्। अनन्यसमं नान्येन समम्। वैभवं विभुत्वम्।

धवलधाम सौधम्। समूढः सम्प्राप्तः शृङ्गारेण यः प्रौढः महान् प्रमोदः स याभिः तास्तया। जीवनं जलम्।

सङ्केतः निवासः।

---

१ 'न्दोलदोलादोलायमानोद्दामकमलाविलासवासभवन' B.

२ 'नागर' D. ३ 'राजीवजीवन' B.

४ देवं नयनमनोभिरामं' B. ५ 'राममिव लोचन' B.

गोचरीकृत्य कृतकृत्याः प्रशान्तखरदूषणोपप्लवा [1]दण्डकारण्यमुनय इव समजनिष्महि। अयं हि सम्प्रति संवृत्तो देवस्य साक्षात्कारः। संसारमरुमध्ये समुद्भूतप्रभूतखेदानां तापत्रयातपतप्तानामस्माकमकस्मादजनि सुधाकादम्बिनीकदम्बसम्बन्धः। अनेन नवसुधा[2]शीकरपरिस्यन्दिनाऽकालजलदेन निर्वापयता [3]सर्वतस्तापतप्तं शरीरमान्तराणि च करणानि। किं किमस्मभ्यं नोपकृतम्। कानि [4]कानि च सौख्यानि नोपनीतानि। काः काः सम्पदो न सम्पादिताः। केषां केषां कल्याणानां न भाजनीकृताः। किमनल्पजल्प-

खरं तीव्रं दूषणं दोषः तज्जातः उपप्लवः उत्पातः। पक्षे खरदूषणौ राक्षसभेदौ।

संसारः एव मरुः निर्ज्जलस्थानम्। प्रभूतः प्रचुरः। तापत्रयं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपं तदेव आतपः। कादम्बिनी मेघमाला। कदम्बकं समूहः।

निर्व्वापयता सुखयता।

उपकृतं उपढौकनीकृतम्।

जल्पः आलापः।

---

१ ‘दण्डकावनमुनय’ B. २ ‘सीकर’ B.

३ ‘सर्वतः शरीरमान्तराणि’ B. ४ ‘कानि कानि सौख्यानि’ B.

कल्पनयाऽनया। [१]निश्शेषमहोदयोदयानामतिभूमिमध्यास्महे। [२]देवश्च प्रार्थकसार्थं प्रति निधिप्रतिनिधिः। देवं [३]देवेन्द्ररुद्रोपेन्द्रद्रुहिणमुद्राधरं सत्याश्रयं नासत्याः श्रयन्ते। देवेन पवित्रचरित्राणि मित्राणि पुरस्कृतानि। न[४] तिरस्कृतानि। देवाय [५]सेवायत्त(त?)यत्नं

अतिभूमिं काष्ठाम्। अध्यास्महे प्राप्ताः स्मः।

प्रार्थकसार्थं याचकवृन्दम्। प्रति लक्षीकृत्य। निधेः निधिसञ्जातधनस्य। प्रतिनिधिः समः।

द्रुहिणः ब्रह्मा। मुद्राधरं लक्षणधरम्। सत्याश्रयं सत्यलोकाश्रयम्। सत्यायाः सत्यभामायाः आश्रयम्। *सत्यवाक्याश्रयं चेति। †यथाक्रमं द्रुहिणरुद्रोपेन्द्ररूपाणां विशेषणम्। नासत्याः सत्यहीनाः जनाः। अथ च नासत्याः अश्विनीकुमारवंशाः रुद्रादीन् सेवन्ते इत्युचितमेव।

सेवायां आयतः दीर्घः यत्नो यस्य तत्तथा।

---

१ 'महोदयानामतिभूमि' B. २ 'देवः प्रार्थक' B.

३ देवं रुद्रोपेन्द्रद्रुहिणमुद्राधरं नासत्या[ः]श्रयन्ते' B.

४ 'न तिरस्कृतानि' B. पुस्तके नास्ति।

५ 'सेवापन्नं' B.

* सती दाक्षायणी तस्या आश्रयम्। इति चेत् सम्यक्।

† द्रुहिणोपेन्द्ररुद्ररूपाणामिति पाठे यथाक्रमत्वसम्भवः।

द्याःस्थदुःस्थीकृतं सामन्तसहस्रमजस्रं स्पृहयति । देवा-देवाधिपादिव यस्याः समस्तावनिभृतो निभृतोपक्रम-मपाक्रामन् । देवस्य निर्दोषः कोषः पोषयति मनीषि-मनीषितम् । देवे च प्रसादसुमुखे [1]सन्मुखी धिषणा ।

अपि च । देवस्य महीमहेन्द्रस्यापि सुरसार्थपतेर-[2]भ्रान्तस्थितेर्बहुनयनलाभरतस्य सहजन्याया लोचन-

अवनिभृतः राजानः, गिरयश्च । निभृतोपक्रमं विरलप्रचारं यथा स्यात्तथा । अपाक्रामन् पलायिताः ।

कोषः भाण्डागारम् । मनीषिणां पण्डितानां मनीषितं वाञ्छितम् ।

धिषणा बुद्धिः ।

मह्यां महेन्द्रः इव महीमहेन्द्रः तस्य । सुराणां सार्थः समूहः । पक्षे सुरसा शोभना पृथ्वी । अर्थः धनम् । अभ्रान्तः मेघान्तः, तत्र स्थितिः । अस्य वाहनात् । पक्षे अभ्रान्ता अचपला स्थितिः मर्यादा अस्येति । बहूनि नयनानि लभते यः तस्य । सहस्राक्षत्वात् । पक्षे बहुभिः नयैः नीतिभिः, नलाभस्य नलाख्यराजसदृशस्य । सहजन्यायाः स्वर्गवेश्यायाः, लोचनमनोहारिणः अपहारकस्य । रूपवैदग्ध्यातिशयादित्यर्थः ।

---

१ 'सुमुखी' B.

२ 'सुरसार्थपराभ्रान्तस्थितेर्बहुनयनलाभस्य' B.

मनोहारिणः करसम्भृतशतकोटेरमृतभुजः सन्तानमाल-भारिणः कनकाचलरुचेरुच्चामरराजिराजितस्य[१] स्वय-म्भूमहिम(त ?)स्थितेः[२] काञ्चनशोभां दधानाः [३]सुधर्म-सभासभासदः सुमनसः।

'घृताची सहजन्या च रम्भा च मेनका परा।' इति॥

अथवा सह एकदा जन्यानां प्राणिनां यः श्रयः शुभावहं कर्म्म तस्य यत् आलोचनं सम्यक् ज्ञानं तेन मनोहारिणः। पक्षे सहजं स्वाभाविकं यत् न्यायालोचनं न्यायशास्त्रागमः तेन मनोहारिणः। शतकोटिः वज्रम्। शतकोटिसङ्ख्यातं धनं च। अमृतं सुधां भुनक्तीति। पक्षे अमृतं यज्ञावशिष्टं अयाचितधनं वा। तथा च 'अमृतं स्यादयाचितम्।' भुनक्तीति। सन्तानमालभारिणः सुरतरु-कुसुममालां दधानस्य। 'मालभारिणः' इति 'इष्टकेषी—' ६। ३। ६५ इति ह्रस्वः। पक्षे ज्ञातिसमूहपोषकस्य। कनकवत् अचला रुचिरस्य। पक्षे कनकाचले सुमेरौ रुचिः दृप्तिरस्येति। उच्चाः ये अमराः देवाः तेषां राजिः समूहः। पक्षे उद्गतचामर-श्रेणी। स्वयं आत्मना भुवि महिता स्थितिर्यस्य। पक्षे स्वयम्भुवा ब्रह्मणा विष्णुना वा महिता स्थितिः स्थानं मर्य्यादा वा यस्य। अथवा स्वयं आत्मना भूम्ना बाहुल्येन हिता धृता कुशला वा स्थितिरस्येति। काञ्चन अनिर्व्वचनीयां शोभां, स्वर्णशोभां च।

---

१ 'रुच्चामरराजितस्य' B.

२ 'सहितस्थितेः' B., 'महितस्थितेः' A. ३ 'सुधर्मा' B.

[1]काव्यमनोज्ञं सुचरितं सखा प्रवरः। प्रणयिनः सुखलीना गन्धर्वाः। गुरुर्गुरुः। मरुन्नर्तितरम्भासम्भावितं [2]सदानन्दनमुद्यानम्। [3]अहो वैचित्र्यमत्र। जनपदाः सदानयज्ञा [4]अनीतयः। उपचितबहुव्रीहयो-

सुधर्म्मा नाम्नी देवसभा। पक्षे शोभनः धर्म्मः यत्रेति। सुमनसः पण्डिताः, देवाश्च।

काव्यस्य शुक्रस्य मनो जानातीति काव्यमनोज्ञम्। पक्षे काव्येन कवितया मनोज्ञं शोभनम्। प्रवरः श्रेष्ठः। प्रवरनामा च।

प्रणयिनः, प्रणयः प्रेम तद्युक्ताः। तथा च—

'प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि याञ्चाविस्रम्भयोरपि।'

सुखलीनाः सुखेन लीनाः। खलीनाश्च। गन्धर्व्वाः घोटकाः, देवयोनयश्च।

गुरुः आचार्य्यः।

मरुतौ पवनामरौ। रम्भा कदली, अप्सरोभेदश्च। सदा सर्व्वदा नन्दनं नन्दननामकम्। पक्षे आनन्दनं आनन्दकरम्।

विरोधे सदा नयं जानन्तीति सदानयज्ञाः ये ते कथं अनीतयः नीतिहीनाः। अथ च अविरोधे दानयज्ञाभ्यां सहिताः, ईतिहीनाश्च।

१ 'काव्यज्ञमनोज्ञं चरितं' B. २ 'सदानन्दमुद्यानम्' B.
३ 'अति वैचित्र्यमत्र' B. ४ अनी(नी)तयः' B.

ऽविग्रहाः। समहाधन्वानो बहुधान्योदयोल्लासिनः[१]। बहुखलाः सज्जनालङ्कृताः। [२]सज्जनसन्निधाना वैदूर्य्यभाजः। नितान्तप्रणता उच्चताभृतः। कुलीनाः सदानभोगाः। मन्त्रिणः सदाचाराः। मातङ्गाः स्पृहणीय-

'अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः खगाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः॥'

एवं परत्रापि विरोधाभासाः ज्ञेयाः।

बहुव्रीहिः समासभेदः। बहवः व्रीहयः धान्यादयश्च। अविग्रहाः विग्रहसमासान्तेन हीनाः। कलहहीनाश्च।

महान्तः धन्वानः मरुस्थानानि येषु। पक्षे महाधानुष्काः। बहूनां धान्यानां उदयेन उल्लासिनः। बहुधा अन्येषां उदयेन उल्लासिनश्च।

बहुखलाः बहवः खलाः यत्र। खलः क्रूरः। धान्यमर्द्दनस्थानं च।

सन्निधानं सान्निध्यम्, प्रशस्तधनं च।

कुलीनाः कौ पृथिव्यां लीनाः। कौलिन्यवन्तश्च। सदा नभसि गच्छन्तीति सदा नभोगाः। दानभोगाभ्यां सहिताश्च।

सदाचाराः सर्व्वदा चाराः दूतभेदाः। प्रशस्ताचाराश्च।

मातङ्गाः चण्डालाः, हस्तिनश्च। स्पृहणीयं दानं येषां ते तथा। पक्षे मनोज्ञमदजलाः।

---

१ 'धान्योदयोल्लासिताः' B.
२ लब्धसन्निधाना' A. B.

दानाः। [1]भुजगवलया दक्षमखभुजः। भूतिभृतो रजो-रहिताः। सुकेशा निष्केशाः[2]। परिजनः कलानिधिर्न दोषाकरः। दानं समानमसमानम्[3]।

किञ्च किञ्चन वचनमुच्यमानमधुना मधुना समानं मधुनाशनावतारः क्षणमवधारयतु मनसि धारयतु च।

भुजगाः वलयानि कङ्कणं येषां शिवानां ते तथा। पक्षे भुज-प्राप्तवलयाः। दक्षस्य प्रजापतेः मखं यज्ञं दूषयन्ति ये ते तथा। पक्षे दक्षाश्च ते मखजुषश्चेति।

भूतिः भस्मनि सम्पदि। रजः गुणभेदः, धूलिश्च।

निष्केशाः केशरहिताः। निष्काणां धनानां ईशाः।

कलानिधिः चन्द्रः, कलायुक्तश्च। दोषाकरः, दोषाणां आकरश्च।

समानं सदृशं, मानसहितं च। असमानं असदृशं, अपरिमाण-सहितं च।

अधुना इदानीम्। मधुना माध्वीकेन। मधुनाशनः, तस्येव अवतारो यस्य स तथा। अवधारयतु विचारयतु निश्चिनोतु इति यावत्।

---

१ 'भुजङ्गवनिता दक्षमखपुषो भू' B. २ 'निःकेशाः' B.
३ 'दानं सदानमसमानम्' B.

तथा चामी चामीकराचलवदचलाः कलाकलापमण्डिताः[१] पण्डिताः खण्डिताखिलविपक्षपक्षाः क्षाम्यन्तु नाम मामकं चापलं विचारयन्तु च मया निरुच्यमानमुचितमनुचितं वा। यद्येते सदसद्विचारचातुरी[२]चतुराश्चतुराननना इव [३]शिवप्रसादादासादितमहितमहिमानो मानोन्नता[४] नतान्तेवासिवासनोचितव्याख्याः। सङ्ख्यावद्गणनायां पाणिनीया इव गणनीयाः।

चामीकराचलः मेरुः तद्वत् अचलाः। चापलं चापल्यम्।

मानेन उन्नताः। अथ च आनताः नम्राः ये अन्तेवासिनः शिष्याः तेषां वासना अभिप्रायः तदुचितव्याख्याः।

सङ्ख्यावन्तः पण्डिताः तेषां गणनायां पाणिनीयाः पाणिनिमुनिशिष्याः।

---

१ 'मण्डिताः। खण्डिताः। खण्डिताखिल' B.

२ 'श्चतुराननाश्चतुराननना इव' B.

३ 'प्रसादासादित' B.

४ 'महिमानोऽनन्ता नतान्तेवासि' B.

सकलदिक्कलशस्तनीस्तनकपोलस्थलमलयजमण्डलायमानयशःप्रसराः। दुर्व्यपोहमोहमहान्धकारप्राग्भारसंहारभास्कराः। कलिकलुषकालकूटकवलनकलाकलितनीलकण्ठावताराः। अमन्दमन्दरगिरिपरिक्षुभित[1]-[2]क्षीराब्धिमध्योल्लसत्कल्लोलविमलसूक्तिमुक्ताफलकला[3]-पालङ्कृतकण्ठनालाः। अनेककलाविलासोपहसितमितकलकलानिधयः[4]। निरवद्यविद्यानद्याश्रयपयोराशयः।

कलशस्तनी अङ्गना। मलयजः चन्दनः। तन्मण्डलवत् आचरेत्।

दुर्व्यपोहः दुःखेन निरसनीयः। प्राग्भारः समूहः।

कालकूटं विषं तस्य कवलनकला ग्रासलीला। नीलकण्ठः शिवः।

सूक्तयः शोभनाः उक्तयः एव मुक्ताफलकलापः हारः।

मितकलः परिमितकलाकः। कलानिधिः चन्द्रः।

निरवद्यं अनाविलम्।

---

१ ‘क्षुभ्यत्क्षीराब्धि’ B. २ ‘मध्योल्ललत्कल्लोल’ B.

३ ‘सूक्तमुक्ताकलापा’ B.

४ ‘हसितमिति कलकलानिधयः’ A. C., ‘हसितामितकलानिधयः’ B.

संसारसारसारस्वत[1] स्वतःप्रकाशभासमानासमानवा-ग्ब्रह्माणो[2] ब्राह्मणाश्चतुरुदधिमेखलाखेलदुच्छृङ्खल-कीर्तिनर्तकीकाः। सकलकलाविलासभाजनभाजः[3] सभाजना भ्राजन्ते।

इति तृतीयस्तबके राजदर्शनं नाम प्रथमं कुसुमम्। १ ॥

सारस्वतः वाङ्मयः। समाना मानसहिता। वागेव ब्रह्म(भूः) वेदः। प्रमाणत्वात्। ब्राह्मणः (णाः) तत्त्व [ज्ञाः ?]। चतुरुदधयः मेखला यस्येति सकला पृथ्वीत्यर्थः। उच्छृङ्खलं उद्धतम्।

सकलकलाविलासभाजनानां जनानां अपि। सभाजनभाजः प्रजाभाजः। 'सभाजृ याचनपूजनयोः।' सभाजनाः सदस्याः।

इति तृतीये प्रथमं कुसुमम् ॥ १ ॥

---

१ 'स्वरविकाशभासमाना' B. २ 'वाग्ब्रह्मास्त्वतुरुदधि' B.
३ 'विलासभाजनसभाजनसभाजनभाज इव भ्राजन्ते' B.

देवस्योपासनावासनाशंसनाकृष्टाः सत्वरा गत्वरा अपि वयं प्रलम्बविलम्बभाजो यदभूम भूमहेन्द्रस्तत्र हेतुमाकलयतु[1] । अक्षामद्राक्षामण्डपमण्डितस्य पचेलिमफलास्वादमोदमानजानपदस्य [2]विकसदमलकुसुमसमूहसौरभ्यलुभ्यदलिकुलकलितललितक्रीडस्याक्रीडस्य मध्ये चलदलतमालतलशिलातलकलितनिच्छद्म[3]-पद्मासनम् । अनिश्वासनासाग्रजाग्रन्नेत्रत्रिभागम् ।

देवस्य उपासना उपसेवनाऽभिप्रायेण या आशंसना आशीर्वादस्तुतिः तया कृष्टाः । सत्वराः ससम्भ्रमाः । गत्वराः गमनशीलाः । प्रलम्बं विलम्बः अति कालक्षेपः ।

अक्षामः अक्षीणः । द्राक्षा मृद्वीका लताभेदः । पचेलिमं स्वयं पक्वम् । सौरभ्यं सुगन्धिता । लुभ्यन्तः लोभवन्तः । ललितक्रीडनस्य आक्रीडोद्यानस्य । चलदलः अश्वत्थतरुः । निच्छद्म निष्कपटम् । पद्मासनं पद्माख्यं आसनम् । तथा चोक्तम्—

‘वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि तस्य बन्धनविधिं कृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
तत्पृष्ठे हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रोच्यते ॥’

अनिश्वासः निश्वासहीनः ।

---

१ ‘हेतुमाकर्णयतु’ B. २ ‘विकसदसम’ B.
३ ‘निष्छद्मपद्मासनं । निश्वासनिःस्वनासाग्र’ D.

[१]निःस्यन्दमानमदोदबिन्दुपानपीनचकोरचयरचितप-[२]रिचयकाषायसिचयम्। [३]रागादि(रि !)दारिज्ञाना-सिचयम्। निखिलोपनिषन्निषसमानसम्[४]। परमहंस-संसदवतंसम्। [५]दुरतिक्रमदुरिताक्रमव्याधिबाध्यमान-जगदगदङ्कारम्। निर्विकारम्[६]। संश्लिष्टमष्टसिद्धिभिः।

*निस्यन्दः निस्रुतः। निस्यन्दमानः संस्रवमयः। सम्मदोदबिन्दुः आनन्दजनितबाष्पजलबिन्दुः, तस्य पानेन पीनः दृढाङ्गः। काषायं कषायेण रक्तम्। सिचयं वस्त्रम्।

रागः एव अरयः तेषां दारो दारणशीलः ज्ञानमेव असिचयः खड्गसमूहो यस्य तं तथा। उपनिषत् [अ?] द्वैतवादिवेदकाण्डः। निषसं आसक्तम्।

परमहंसाः तत्त्वज्ञानिनः तेषां संसत् गोष्ठी तदवतंसं तन्मण्डनम्।

दुरतिक्रमं दुर्निरस्यं यत् दुरितं पापं तन्मध्ये आक्रमः आक्रान्तिः पीडा स एव व्याधिः तेन बाध्यमानं यत् जगत् तस्य अगदङ्कारं वैद्यम्।

अष्टसिद्धिभिः अणिमादिभिः।

१ 'निस्यन्दमानसम्मदोदबिन्दु' A. २ 'चयचरितपरिचयम्' B.
३ 'रागारिदारि' A. ४ 'मनसम्' B.
५ 'दुरितोद्दामव्याधि' B.
६ 'निर्विकर्म्म। संश्लिष्टमिष्टसिद्धिभिः' B.
* मूलग्रन्थे 'निस्यन्द' इति शब्दो न दृश्यते।

अमत्रं मन्त्राणाम्। मित्रं मैत्र्याः। शरणं करुणायाः। मन्दिरं मुदितायाः। सपक्षमुपेक्षायाः। क्षेत्रं क्षमायाः। कोषं सन्तोषस्य। शैलं [1]शीलसलिलस्य। [2]सत्पात्रं पवित्रि(त्र)तायाः। सौधं शुद्धबुद्धेः[3]। आधारं धीरतायाः। गुरुं गुरुतायाः। प्रासादं प्रसादस्य। निदानं चिदानन्दसम्पदः[4]। आश्रयं श्रेयसः। तपसोऽप्युपासनीयम्। परमस्य[5] शमस्यापि सम्यगनुगम्यम्। योगस्याप्यनुयोगयोग्यम्। श्रद्धाया अपि श्रद्धेयम्। [6]अस्पृष्टं दुष्टतया। अन[व]गूढं मूढतया। निरस्तं

अमत्रं पात्रम्।

मैत्री सौहार्द्दम्।

मुदा मदा अनिन्दि(आनन्द?)ता।

उपेक्षा सर्व्वत्र औदास्यम्।

क्षमा तितिक्षा।

सन्तोष दुःखादनुद्वेगः।

शीलं सद्वृत्तम्।

चिदानन्दसम्पदां ब्रह्मानन्दातिरेकाणाम्।

---

१ 'शीलशालस्य' B.

२ 'पात्रं पवित्रतायाः' B.

३ 'शुद्धेः। आधानं' B.

४ 'सम्पदाम्' B.

५ 'परमस्य' B. पुस्तके नास्ति.

६ 'स्पृष्ट(अस्पृष्ट)मदिष्टतया' B.

नास्तिकतया। वञ्चितं कुचिन्तया[१]। दूरीकृतं दुरितैः। अगृहीतं प्रतिग्रहैः[२]। अवज्ञातमज्ञानेन। अनङ्गीकृतमनङ्गेन। क्षिप्तं दृप्ततया। उत्सारितं मात्सर्येण। [३]असेवितं विषयैः। अलब्धं लुब्धतया। वर्जितमनार्जवेन। अशीलितं दुःशीलतया। [४]निर्वासितं दुर्वासनाभिः अकलितं कलिना। महिलामहिलाला[५]मिव परिहरन्तम्। महामन्त्रिणा पा(प?)वनाभ्याससुघटित-

नास्तिकः वेदाप्रामाण्यवादी।

उत्सारितं दूरीकृतम्।

विषयेण इन्द्रियसुखेन।

अनार्ज्जवेन कौटिल्येन।

अशीलितं असमाश्रितम्। दुःशीलता दुःस्वभावता दुश्चरित्रता तया। तथा च—

'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते।' इत्यमरः।

महिला स्त्रियम्। अहिलाला सर्प्पमुखोत्क्षिप्तक्लेदः।

पा(प?)वनाभ्यासः प्राणायामः, तेन सुघटिताः सन्धयः यत्र एवंभूतं विग्रहं शरीरं यस्य।

---

१ 'कुण्ठतया' B.
२ 'प्रतिग्रहेण' B.
३ 'अनिषेवितं' B.
४ 'दुर्वासितं' B.
५ 'महिलाभा(ला)मिव' B.

सन्धिविग्रहम्। कामनया वर्जितमपि न कामनया-वर्जितम्। निष्कोपचयमप्यनिष्कोपचयम्। प्रस्फुटमहसमप्यस्फुटमहसम्[१]। [२]न तापकारिणमप्यनतापकारिणम्। गिरावनप्रियं गिरावनप्रियम्। [३]पुरुषमपु(प)रुषमद्राक्ष। [४]लक्ष्मभिरभिनववैरभवैरसमानं भासमानम्।

विरोधाभासमाह। कामनयेति। कामनया वाञ्छया। अविरोधे न कामनये कामशास्त्रे आवर्ज्जितं आसक्तम्।

निष्कोपचयं निर्गतकोपचयम्। अनिष्कोपचयं न विद्यते निष्कस्य धनस्य उपचयः सञ्चयः यस्येति तम्।

[अ?]स्फुटम्। अहसं हासहीनम्।

नताः अपकारिणः यस्मात् तम्। न तापकारिणं न सन्तापकारकं च।

गिरि(रा?)वाणाम्(णा?)। वनप्रियं कोकिलमिव। गिरौ पर्व्वते। अनप्रियं नाप्रीतिधरं च।

पुरुषमपरुषं अपगतक्रोधम्।

लक्ष्मभिः लक्षणैः। असमानं न विद्यते समानः यस्य तम्।

---

१ 'स्फुटमहसं संस्फुटमहसम्' B.

२ 'न तापकारिणं नतापकारिणम्' B.

३ 'पुरुषमपरुषमपरुषमद्राक्षं' B.

४ 'लक्ष्मिभिरभिमतैरसमानं' B.

[1]अथाभ्युत्थानवेलालीलायितानन्तरं बद्धाञ्जलिर्निरवद्यां [2]गद्यपद्यमयीमयमुदाजहार भारतीम् ।

यथा:—

जन्हुजे मम शशिप्रभासिते
भासितेशमुकुटे सदानवे ।
दानवेन्द्ररिपुपाद निर्गते
निर्गतेर्भव भवाब्धिपारदा ॥

पारदावदातवीचिनिचयक्षालितास्तोकलोकमले । [3]कमलेशयकमण्डलुमण्डला(ना?)यमानपानीयधाराव-

अभ्युत्थानवेला परमेश्वरोपस्थानकालः, तत्र लीलायितं प्रदक्षिणादिव्यापारः । उदाजहार उवाच ।

हे शशिप्रभासिते ! चन्द्रकान्तिवत् शुक्ले ! हे सदा नवे ! नूतने ! अथवा सद्भिः आ नूयते स्तूयते या सा सदानवा । निर्गतेः गतिहीनस्य ।

पारदः रसः तद्वत् अवदातो विशदः । अस्तोकं अनल्पं । लोकमलं लोकानां पापम् ।

कमलेशयः ब्रह्मा । मण्डला(ना?)यमानं भूषावदाचरत् । अवधूता जिता नवसुधा यया सा तथा ।

---

१ 'अथ दृक्पातवेलालीलामि(यि)तानन्तरं' B.

२ 'निरवद्यगद्य' B. ३ 'कमण्डलुतायमानपानीय' B.

धृतनवसुधे। 'वसुधेश्वरभगीरथपथवर्तमानजलकल्लोल-मिलङ्डिण्डीरपिण्डविडम्बितहरमनोरमतमहासे'। महासेनजननि। जननिकरनरकहारिवारिपूरपूरितत्रिभुवनभवने। 'भवनेत्रानलकीलकवलितबालेन्दुपालनो-चितपयःप्रदानकुशले। कुशलेखाङ्कितसमीपावने। पावनेन्दिन्दिरमन्दिरारविन्दसुन्दरमेदुरापे। दुरापेश्वरशिर-

वसुधेश्वरेति। विडम्बितः सदृशीकृतः हरस्य मनोरमः हासः यथेति सा तथा।

महासेनः कार्त्तिकेयः तस्य हे जननि! मातः!। तस्य षाण्मातुरतया गङ्गा माता।

जनानां निकरः समूहः। त्रिभुवनमेव भवनम्।

भवस्य शिवस्य नेत्रानलकीला नयनाग्निज्वाला तया कवलितः ग्रस्तः।

कुशानां लेखया श्रेण्या अङ्किता पूजिता समीपावनिः निकटभूमिः अस्याः सा तथा

पावनं पवित्रम्। इन्दिन्दिरः भ्रमरः तस्य मन्दिरं आश्रयः यत् अरविन्दं पद्मं तेन मेदुराः स्निग्धाः आपः अस्याः इति। अच् समासान्तः। ततः कर्म्मधारयः।

दुरापं दुर्लभम्। परमगौरवः अत्यन्तादरः।

---

१ 'पथप्रवर्तमान' B. २ 'मनोरमहासे' B.

३ 'नेत्राम(न)लकील' A., 'नेत्रानलकीला' B.

स्सञ्चारसञ्जातपरमगौरवे । [1]गौरवेशविशेषप्रभाविनिन्दितशारदजलदे[2] । जलदेवतावगाहनक्षुभितसितच्छदनिवहभासमाने । समानेकप्रदेशसञ्चारिहरिणप्रारब्धकेलिसङ्गरे । [3]सङ्गरेचिततटनिषसमुनिजनाकर्ण्यमानमनोरमारवे । मारवेदनानभिज्ञवैखानसावचितसारसवने । सवनेज्यमानादिपुरुषवक्षःस्थलस्थायिकौ[4]-

गौरवेशः शुक्लवेशः । शारदः शरत्कालीनः ।

जलदेवता वरुणलोकः । सितच्छदं पद्मम् । निवहः समूहः । भासमाने शोभमाने ।

समः अनिम्नोन्नतः यः अनेकप्रदेशः तत्र सञ्चारी भ्रमणशीलः । केलिसङ्गरः केलियुद्धम् ।

सङ्गरेचितः सङ्गवर्ज्जितः । मनोरमः आरवः शब्दः ।

मारवेदना कामजनितपीडा तदनभिज्ञः यः वैखानसः वानप्रस्थः तैः (तेन?) अवचितं गृहीतं सारसवनं पद्मवनं यस्याः सा तथा ।

सवनं यज्ञः तत्र इज्यमानः पूज्यमानः यः आदिपुरुषः श्रीकृष्णः । प्रभासमूहवत् सिते शुक्ले ।

---

१ 'गौरवेषविशेष' B. २ 'शारदविमलजलदे' B.

३ 'निष्पन्न(षस?)' B. ४ 'शायि' B.

स्तुभप्रभासमूहसिते। हसितेश्वरशिरोवर्त्तिशीतद्युति-केतकीकलिके। कलिकेलिभवनभवनगरदाहोद्धुरधर्मा-नलप्रभवारणे। वारणेन्द्रावगाह्यमानघनरसे। नर-[1]शेमुषीसमुदयागोचरहरमौलिमालतीमालाभ्रमकरे। मकरेश्वरपृष्ठाधिष्ठायिचरणकिसलये[2]। सलयेन्द्रादि-वृन्दारकवृन्दविधीयमानयज्ञे। नयज्ञेश्वरभार्गवाङ्गिरस-

हसितः उपहसितः सदृशीकृतः इति यावत्। शीतद्युतिरेव केतकीकलिका इति रूपकम्।

कलेः कलिनाम्नो युगस्य यत् केलिभवनं विलासमन्दिरं भवः एव नगरं तस्य दाहे उद्धुरः समर्थः धर्म्मः एव अनलः वह्निः तस्य प्रभवः उत्पत्तिस्थानं एवंभूता अरणिः दारुभेदः।

वारणेन्द्रः ऐरावणः। घनं निविडं यत् रसम्।

नराणां शेमुषी तस्याः समुदयः। भ्रमकरः भ्रान्तिजनकः। पचाद्यच्।

मकरेश्वरः मकरश्रेष्ठः। चरणकिसलयः अङ्घ्रिपल्लवः।

सलयः सविनाशः। वृन्दारकाः देवाः। विधीयमानयज्ञे।

नयज्ञाः नीतिविदः। भार्गवः शुक्रः। आङ्गिरसः वृहस्पतिः। वाङ्मनसेति 'अचतुर—' ५। ४। ७७ इत्यत्र निपातितम्। प्रभावः महत्त्वम्।

१ 'सेमुखी (शेमुषी)' B.

२ 'पृष्ठापितचरणकिशलये' B.

वाङ्मनसागोचरप्रभावे। [1]प्रभावेश्मामृतरश्मिमण्डला-
प्लावनसुरसे[2]। सुरसेव्यमानसैकतसन्निधाने। निधा-
नेश्वरशैलशिरोविहितरङ्गे। तरङ्गेरितनीरजोदरकुञ्ज-
गुञ्जद्भ्रमरे। [3]भ्रमरेणुहरणप्रवीणाम्भःसम्भारसम्भा-
विते। भावितेश्वरप्रलम्बजटाकलापे। कलापे-
शलस्वर्वासिविलासिनीजनघनजघनावरुद्धमुग्धप्रवाहा-

प्रभावेश्म रोचिषां स्थानं यत् अमृतरश्मिमण्डलं तदाप्लावने सेचने सु शोभनः रसः जलं यस्याः सा तथा।

सुरैः सेव्यमानं सैकतं सिकतामयः देशः तस्य सन्निधानं निकटो यस्याः।

निधानेश्वरशैलः कैलासः तस्य शिरसि शृङ्गे विहितः रङ्गः खेलनं यया सा तथा।

तरङ्गैः ईरितः प्रेरितः।

भ्रमरेणुः भ्रान्तिज्ञानमेव रेणुः धूलिः।

भावितः प्राप्तः। प्रलम्बः लम्बमानः। कलापः समूहः।

कलापेशलः कलाकुशलः। स्वर्वासी देवः। (अभ्रः शोभनः) त्रिविष्टपविटपी कल्पवृक्षः।

---

१ 'वेश्मामितरश्मि' B. २ 'सरसे। सरसेव्यमान' B.
३ 'प्रवीणार्णःसम्भार' B.

ष्टचिविष्टपविटपिप्रसूनधवलिते। बलितेजोहारि-हरिवामपादप्रहारभिदुरब्रह्माण्डमण्डपमध्यराजतै[1]-कस्तम्भायमानमहाप्रवाहशोभितजगदीक्षिते। दीक्षि-तेप्सितलोकप्रदानपटुतटनिविष्टसन्तुष्टनैष्ठिकगोष्ठीस्त[2]-वाविर्भावितवासवे। [3]वासवेतसनिकुञ्जनिषण्णकिन्नर-मिथुनोपगीयमाने। [4]यमानेकमदविनाशनोद्धुरतरवा-

बलेः असुरराजस्य तेजोहारी यः हरिः। भिदुरः स्वयं दीर्य्यमाणः। राजतः रजतसम्बन्धी यः एकस्तम्भः तद्वत् आचरन्। जगदीक्षिते जगद्भिः वीक्षिते दृष्टे।

दीक्षितानां यज्ञप्राप्तदीक्षाणां ईप्सितलोकः स्वर्गादि तस्य प्रदानं तत्र पटुः। वासवविशेषणम्। नैष्ठिकः निष्ठावान् मुनिजना-दिरित्यर्थः। वासवः इन्द्रः।

वासः वसतिरूपः यः वेतसनिकुञ्जः वेत्रलतागृहम्। उपगीय-माने स्तूयमाने।

यमस्य अधिकमदः गर्व्वः। वारिधारां धारयतीति धारिणी अभ्रः। (?) ततः पचाद्यच्।

---

१ 'राजमानैकस्तम्भसमानमहा' B. २ 'नैष्ठिकस्तवाविर्भूत' B.
३ 'वासवेदीवसन्निकुञ्ज' B. ४ 'यमानेकपमद' B.

रिधाराधारे[1] । राधारेवतीपतिसमाराधितकलिन्दकन्यापरिरम्भणावाप्तहरिहरकायशोभे । यशोभेशप्रकाशनाशितदुरितान्धकारविसरे । विसरेखायमानहरशिरश्चन्द्रचुम्बनपटुचटुलचक्रवाकचक्रवालवाचाल[2]जलव्यतिकरोद्धृतसगरपार्थिवकुले । बकुलेन्द्रद्रुमादिद्रुमच्छायानिषण्णकुरङ्गकुलकवलीक्रियमाणतीरकलमे । [3]कलमेखलानिनादानुवादिराजहंसरसितोल्लसितवि[4]-

राधारेवतीपती कृष्णबलभद्रौ । कलिन्दकन्या यमुना तस्याः परिरम्भणं आलिङ्गनम् ।

यशो यशः । भेशः चन्द्रः । दुरितमेव अन्धकारविसरः तमःपटलः ।

बिसरेखायमाणः मृणाललतेव आचरन् । चटुलः चपलः । चक्रवालः समूहः । व्यतिकरः सम्पर्कः । सगरनाम्नः पार्थिवस्य राज्ञः । कुलं वंशः ।

इन्द्रद्रुमः वृक्षभेदः । कुरङ्गकुलं हरिणवृन्दं तेन कवलीक्रियमाणः ग्रस्यमानः । कलमः धान्यभेदः ।

कलः अव्यक्तमधुरः । मेखला काञ्ची तस्याः निनादानुवादौ शब्दानुकारी । रसितं शब्दः । विपुलं महत् । पुलिनमेव जघनः यस्याः इति । 'शेषात् विभाषा' ५ । ४ । १५४ इति कप् ।

---

१ 'वारिधाराध(धा)रे' B. २ 'चक्रवाके । चक्रवाल' B.
३ 'मेखलानुनादानुवादि' A. C., 'मेखलानिनादानुवादि' B.
४ 'रसितोद्भासित' B.

पुलपुलिनजघनके। घनकेतकीवनपवनान्दोलितनी-लोत्पलकुन्तले। कुन्तलेलिहानभीषणसमरार्णवसन्त-रणप्रवीणदेवव्रतनिपीतकुचकलशे। कलशैवालमञ्जरी-ग्राससालसतिमिनिकरविराजमानप्रवाहभूषितमदन-दहनमस्ते[१]।

नमस्ते महोर्मीर्जिताहीनभोगे
नभोगेयकीर्त्ते नमद्विप्रसिद्धे।
प्रसिद्धेऽस्तु गङ्गे मुदे तेऽम्बुधारा[२]
बुधाराधिते दत्तसन्तानभोगे॥ १॥

घनं निविडम्। नीलोत्पलान्येव कुन्तलाः।

कुन्ताः एव लेलिहानाः सर्प्पाः। देवव्रतः भीष्मः।

कलं शोभनं शैवालम्। तिमिः जलजन्तुभेदः। मदनदहनः शिवः। मस्तं मस्तकम्।

अहीनः शेषनागः तस्य भोगः देहः। नभसि गेया कीर्त्तिर-स्येति। नमन्तः विप्राः सिद्धाश्च यत्र। मुदे हर्षाय ते तव अम्बुधारा अस्तु। हे बुधाराधिते! पण्डिताराध्ये!। दत्तः सन्तानः वंशः भोगः सुखं च यया॥

---

१ 'मस्तके नमस्ते नमस्ते'। २ 'नेन्दुधारे' B.

नभोगे [1]खलाशीविषातङ्कवीशः
कवीशस्तवेमं स्तवं व्याततान ॥
तताऽनन्तकीर्त्तिः कलाभाजनानां
जनानां शिरोदाम देवेश्वरोऽपि ॥ २ ॥
इत्यभिधाय विरराम ॥

इति तृतीये[2]स्तबके गङ्गास्तुतिर्नाम द्वितीयं कुसुमम् ॥ २ ॥

नभसि गच्छतीति हे नभोगे ! खलाः एव आशीविषाः सर्पाः तेभ्यः यः आतङ्कः भयं तत्र वीशः गरुडः । कवीशः कवीश्वरः । व्याततान विस्तारयामास ।

तता विस्तृता अनन्ता कीर्त्तिरस्येति । कलाभाजनानां कलापात्राणां शिरोदाम श्रेष्ठः इत्यर्थः । देवेश्वरः इन्द्रः । अथ च देवेश्वरनामा कविः ।

इति तृतीये द्वितीयं कुसुमम् ॥ २ ॥

---

१ 'खलाशीविषातङ्कनिश्शङ्कवीशः' A. C.

२ 'तृतीयकथास्तबके' B.

अथ विहितस्तवस्य भ्रूसंज्ञया पुरुहूताज्ञयेवाहूताः सविनयमुचितोपचितामेतां वाचमवोचाम ॥ नमः [1]कमलाकामुकानुकारावतरणेभ्यः श्रीचरणेभ्यः । सम्प्रति प्रसादप्रासादतः [2]संसारगु(म ?)रुमरीचिकावीचिका-मृषातृषापगमभाजः [3]सुधासागरमध्यमध्यगमाम । एतर्हि बर्हिवाहनः कृतात्मसंवाहनः[4] ज्ञानदर्पणः

भ्रूसंज्ञया भ्रूसूचनया । पुरुहूताज्ञया इव आहूताः इन्द्राज्ञयेव आकारिताः । उचितोपचितां उचिता योग्या उपचिता प्रमेय-बहुला । उपचितोपचितेति पाठे उपचिता पूजिता ।

कमलाकामुकः कृष्णः तदवतारस्वरूपेभ्यः ।

प्रसादः प्रसन्नता तस्य प्रासादः गृहम् । मरुः निर्ज्जलस्थानम् । मरीचिकावीचिका मृगतृष्णा । मृषा वृथा । तृषा पिपासा तस्याः अपगमः चयः । अगाधमध्यं अतलस्पर्शाम्भः । अगमाम प्राप्ताःस्म ।

सत्सङ्गादत्यन्तसुखावाप्तौ वृद्धसम्वादमाह । एतर्हीत्यादि । एतर्हि एतादृशि काले । बर्हिवाहनः कार्त्तिकेयः । कृतं आत्मनः संवाहनं शुश्रूषा येन स तथा । ज्ञानमेव दर्पणः आनुप्रकाशः

१ 'कामुकावतरणेभ्यः' B.   २ 'गुरुमरुमरीचिका' B.

३ 'सा(सी ?)धुसागरमगाधमध्य' B.

४ 'कृतास्मसंवाहनः' B., 'कृतात्मसंवाहनाज्ञान' A. C.

कृतनिजार्पणः सद्यो याज्ञवल्क्यवाक्यमाशिश्रिये[1] निःश्रेयसश्रियम्। अधुना धुनाना पापानि सुरधुन्य[2]-ध्वनीनतामयासीत्। अतोऽस्माकं[3]न भविता भविता। [4]भगवन्भवन्मुखसुखावलोकनादुत्सारितातुच्छकृच्छ्रो-च्छ्रायनिकायस्य कायस्य फलमविकलमवापाम। भवानेको [5]भवानेकोपपातकव्रातकलभकुलनिराकुल-

यस्य। कृतं निजस्य आत्मनः अर्पणं अर्थात् गुरौ याज्ञवल्क्ये येन स तथा। आशिश्रिये आश्रितवान्। निःश्रेयसश्रिये मोक्षात्मकानन्दसम्पदे। सत्सङ्गादत्यन्तदुःखध्वंसेन परमानन्दाधिगमो भवतीति यदा ज्ञातवान् तदैव याज्ञवल्क्यादीध्यात्मवचनं (?) जग्राह इत्यर्थः।

विनयपुरःसरमाह। अधुनेति। धुनाना कम्पयन्ती सुरधुनी गङ्गा। अध्वनीनतां पान्थभावम्।

भविता संसारित्वम्। न भविता न भविष्यति।

उत्सारितः दूरीकृतः। अतुच्छः महान्। कृच्छ्रोच्छ्रायनिकायः दुःखोद्रेकसमूहः यस्य स तथा। अवापाम प्राप्ताः स्म।

एकः श्रेष्ठः। भवान् एकः त्वमेकः। भवस्य संसारस्य अनेकं बहुलम्। उपपातकं गोवधादि। व्रातः समूहः। कलभः

---

१ 'वाक्यैक्यमाशिश्रिये निःश्रेयसश्रिये' B.

२ 'सुरधुनीह्यध्व' B.   ३ 'भविता भविता' B.

४ 'सुखावलोकनादनुत्कृच्छ्रातिकृच्छ्रोच्छ्रायनिकायस्य फल' B.

५ 'व्रातकलभकुलकवलनकठोर' B.

कवलनकठोरकण्ठीरवः। भवदागमनप्रसङ्गो[1] गङ्गाप्रवाह इवाच प्रायेण प्रावर्त्तत। युष्मद्विजयव्याजेन राजीवजन्मा[2] सन्मार्गोपदेशायास्मै समाजिहीते स्म। उन्निद्रश्चन्द्रो वाऽऽगत्य धरणीसरणीरमृतसारणीभिरभिषिषेच[3]। किं बहुना। भवादृशां दर्शनमेव दारुणदुरितदारणम्[4]। सम्भाषणमेव निखिलोपनिषन्निषेव-

करिशावकः। निराकुलकवलनं यथेष्टग्रासः। कठोरः निष्ठुराङ्गः। कण्ठीरवः सिंहः।

प्रायेण बाहुल्येन।

विजयव्याजेन प्रस्थानच्छलेन। राजीवजन्मा ब्रह्मा। सन्मार्गस्य सत्पथस्य। उपदेशाय प्रदर्शनाय। अस्मै प्रस्तुतदेशाय। प्रा (समा?) जिहीते स्म प्रस्थितवान्।

उन्निद्रः उदितः। सरणी पदवी। अमृतसारणीभिः पीयूषनालिकाभिः। सारणी धरा वा। अभिषिञ्चति। 'षिचिर् चरणे' इति। इदन्तत्वान्नुम्।

उपनिषद् वेदभेदः।

---

१ 'प्रसङ्गाद्गङ्गाप्रवाह इह प्रावर्त्तत' B.

२ 'राजवन्मानसंका(मा?)र्गोपदेशाय देशायास्मै' (?) B.

३ 'रभिषिञ्चति' B., 'रभिषिषिञ्च' D.

४ 'दारुणम्' B

णम्। स्पर्श एव स्पर्शाश्मलाभः। शुश्रूषैव ब्रह्मशुश्रूषा। सन्निधानमेव[1] सन्निधानम्। समाराधनमेव धनम्। तदद्य निरवद्यं दिनम्। तिथिरतिथिः [2]श्रेयान्मुहूर्तः समपद्यत। मातापित्रोः पवित्रोऽन्वयः प्रतिष्ठानिष्ठामवाप। नित्यकृत्यानि[3] कृतकृत्यानि। नित्याभ्युदयभाजो वयम्। यद्यपि कृपामृतस्पृशा दृशा भृशं कृताः कृतार्थास्तथापि वाचालता वाचालताकाण्डमकाण्डं ताण्डवयति। भगवन्! परित्यागादकृशक्लेशः कतमो देशः कृतः। स्वच्छन्दमागच्छद्भिरच्छधीभिः के के वाऽऽश्रमा गतश्रमा

तत् स्पर्शाश्म यस्य स्पर्शेन सर्व्वे धातवः हिरण्मयतां प्रयान्ति।

तत्र शुश्रूषा सेवा ब्रह्मशुश्रूषा विधातुः निषेवणम्, वेदश्रवणेच्छा वा।

सन्निधानं सान्निध्यं, प्रशस्तधनं च।

अन्वयः वंशः। प्रतिष्ठा महत्त्वं तस्य निष्ठा काष्ठा।

वाचालता मुखरता। वाचालताकाण्डं वाग्लतानालम्।

'टापं चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा दिशा गिरा।' इति। अकाण्डं अकस्मात्। ताण्डवयति नर्त्तयति।

अच्छधीभिः निर्म्मलज्ञानैः। विश्रमात् निवसनात्।

---

१ 'सन्निधानं स' B. २ 'श्रेयान्मूर्त्तः सुमुहूर्त्तः' B.

३ 'कृतकृत्या नित्या' B.

विस्रमादक्रियन्त। क्वचिदुल्लाघापघनता घनतामातनोति बहुश्रेयसाम्[1]। अत्र पवित्रचरित्रैरयं कियन्ति दिनानि यावदावसथः सनाथः[2] क्रियते। कियन्त्यहानि[3] पुण्यहानिरहितैरिहातिवाहनीयानि माननीयैः। क्व वा यियासाऽऽयासातिशयदायिनी। भगवन्तः कियन्तः श्रीमतामन्तिके ज्ञानामृतस्नातकाः[4] प्रतिनिवसन्ति। निषिद्धविरुद्धजनाधिकरणं किमधिकरणं

क्वचित् प्रश्ने। उल्लाघः निर्गतः गदात्। अपघनं अङ्गम्। घनतां नैविड्यम्।

आवसथः आवासः।

अतिवाहनीयानि प्रापणीयानि।

यियासा गमनेच्छा। आयासातिशयदायिनी अतिशयखेदकारिणी।

ज्ञानं एव अमृतं जलं तेन स्नाताः एव स्नातकाः। स्वार्थे कः। स्नातकाः त्रिसन्ध्यस्नायिनः व्रतिनः। तथा च—'स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती।' कति कियन्तः। सन्तः साधवः।

विरुद्धजनः नास्तिकलोकः। अधिकरणं अधिकारः, अधि-

---

१ 'घनतामातनोति। अत्र' B. २ 'सनाथीक्रियते' B.

३ 'कियन्त्यहानि वा पुण्य' B.

४ 'मृतस्नातकाः स्नातकाः कति प्रतिवसन्ति सन्निधौ' B.

व्याख्यायते विख्यातख्यातिवादैः श्रीपादैः। कियत्सङ्ख्याः सङ्ख्यावन्तः श्रोत्रियाः श्रोतारः। प्रशस्तसमस्त-पुस्तकसङ्ग्रहोऽस्ति न समस्ति वा। सन्न्यासात्प्रागेव गेयचरितैरधिजगे खगेन्द्रवाहनावाहनाऽमलमतिभिः। उत सन्न्यस्य [१]गुणराशिभिः प्रथमाश्रमादेव देवता-वतारैः सन्न्यस्तम्। अथ[२] पृथुलश्रमाद्द्वितीयाश्रमात्। विश्वाभयदानदक्षदक्षिणहस्तानां सन्न्यस्तानां काको-दरनायकोदरसुहृदामोदरदृढाश्लेषोल्लासितरमास्यानि

करणग्रन्थस्य। ख्यातिवादैः ख्यातिपञ्चकवादिभिः। प्रसिद्धैर्वा। श्रीपादैः कृतसन्न्यासैः।

सङ्ख्यावन्तः पण्डिताः। श्रोत्रियाः वेदज्ञाः।

न समस्ति न सम्यक् अस्ति।

गेयचरितैः प्रशंस्यचरितैः। अधिजगे पठितम्। खगेन्द्रवाहनः कृष्णः। आवाहनं तत्सपर्य्या।

उत पक्षान्तरे। सन्न्यस्य सन्न्यासं कृत्वा। प्रथमाश्रमात् [ब्रह्मचर्यात्?]।

द्वितीयाश्रमात् गार्हस्थ्यात्। प्रभूतश्रमात् महाखेदात्।

काकोदरः सर्प्पः तस्य नायकः शेषनागः। उदरशब्देनाच

---

१ 'पुण्यराशिभिः' B. २ 'अथवा पृथुलसमाद्द्विती' B.

कति चातुर्मास्यानि। सम्प्रति निःप्रतिमप्रज्ञ वज्ञात-सुरगुरवः श्रीगुरवः कस्मिन्नुपवर्त्तने वर्त्तन्ते। कियतो यतीश्वराणामजनि जनितः प्रभृति विमला वर्षमाला। अद्य वन्द्यपादानां साधुमाधुकरी भिक्षा पीयूषकक्षा-मनूचानचयगृहेषु ग्रहीष्यति, किमु कस्यापि भाग्य-भाजो भवने भवनेपथ्यभूताभिख्या[1] भविष्यत्येकभिक्षा।

गात्रमात्रमुपस्थितम्। रमा लक्ष्मीः, तस्याः आस्यं मुखम्। कति कियत्परिमाणानि। चातुर्मास्यानि वार्षिकव्रतानि।

उपवर्त्तने देशे। वर्त्तने जीवनोपाये।

यतीश्वराणां सन्न्यासिश्रेष्ठानाम्। जनितः प्रभृति जन्मादितः। वर्षमाला वत्सरश्रेणी।

प्रतिपद्मं मधुकराः इव प्रतिगृहं श्रोत्रियाणां यतयः यां कामयन्ते सा माधुकरी भिक्षा। पीयूषकक्षां अमृतमादृश्यम्। अनूचानाः साङ्गवेदाध्येतारः। भवने गृहे। भवनेपथ्यभूता जगदलङ्काररूपा। प्रभूताभिख्या प्रचुरा शोभा। 'अभिख्या नामशोभयोः'। इत्यमरः। प्रभूता भवेतिपाठे एकभिक्षेति विशेषणं भिक्षायाः। एकं एकवारं भिक्षा याचनं यस्याः सा तथेत्यर्थः।

१ 'भूताऽभिख्या भवि' B.

अन्यच्च, श्रीमतां[1] वेदान्ते वेदान्तेवासिप्रसिद्धिभिरेव जनो भगवन्महिमानम्। मीमांसां[2] निस्सीमां साम्प्रतं प्रतिपद्यामहे महेच्छानाम्। भवदुपन्यासाद्विहित-कणादानुवादा ग्रक्षपादानुवर्त्तिन्यो विद्याः प्रसिद्ध-बौद्धप्रयुक्तकृतर्ककर्कशशरेभ्यो न बिभ्यतीत्यभ्यर्हिताः प्रकाममामनन्ति। साङ्ख्ये[3]त्वसङ्ख्येयसङ्ख्यावत्सङ्ख्ये मुख्य-

वेदान्ते वेदान्तदर्शने। वेद जानाति। अन्तेवासिनां शिष्याणाम्। प्रसिद्धिभिः।

मीमांसा जैमिनिमुनिप्रोक्तशास्त्रम्। निस्सीमां निरवधि-भूताम्। साम्प्रतं इदानीम्। प्रतिपद्यामहे जानीमः।

विहितः कणादस्य कणादमुनिप्रोक्तस्य वैशेषिकदर्शनस्य अनुवादः अनुकारः याभिः ताः तथा। न्यायसमानतन्त्रं वैशेषिक-दर्शनमिति प्रसिद्धमेव। अक्षपादानुवर्त्तिन्यः विद्याः न्याय-शास्त्राणि। न बिभ्यति न अस्यन्ते इत्यतः कारणात्, अभ्यर्हिताः पूजिताः। अर्थात्तत्त्वैव विद्याः जनाः यथेष्टं आमनन्ति सम्यक् आमन्यन्ते।

साङ्ख्ये कपिलमुनिप्रोक्ते शास्त्रे। असङ्ख्येयानां सङ्ख्यावतां

---

१ 'श्रीमन्तो वेदान्ते वेदायन्ते वेदान्तेवासिप्रसिद्धेरेव' B.

२ 'मीमांसामसीमां' B.　　३ 'साङ्ख्येऽसङ्ख्येय' B.

तथा लिख्यन्ते[1] लेखैरपि युष्मादृशाः। आपातप्राञ्जल-पातञ्जलजलधिरञ्जलिना कलितः कलितमोहारिभिः। गुणानां[2] साहित्यं सांहित्यमादधाति धातृतुल्यानाम्। तत्तद्रसप्रसवित्वं कवित्वं बिभर्त्ति कीर्त्तिमतामित्यनुशुश्रुम। अतएव युष्माभिरनूष्माभिषङ्गैः समं सविस्मयाः समगंस्महीत्यभिहिते विहितयथोचितानु-

पण्डितानां, सङ्ख्यायां सम्यक् कथने गणनायां वा। मुख्यतया श्रेष्ठतया। लेखैः देवैरपि भवन्तः लिख्यन्ते।

आपातप्राञ्जलः अविचारतः अगमः। पातञ्जलं शास्त्रं षष्ठं दर्शनं तदेव जलधिः। कलितः गृहीतः। कलितमोहारिभिः। कलिजन्याज्ञानध्वंसकैः।

सांहित्यं सङ्घातः। साहित्यं काव्यादि।

तत्तत् प्रसिद्धम्। रसप्रसवित्वं रसजनकत्वम्। कवित्वं कर्त्तृ। बिभर्त्ति।

ऊष्मा गर्व्वः, तस्मात् यत् अभिषङ्गः अभिभवः तद्रहितैः। समगंस्महि सङ्गताः स्म। विहितयथोचितानुवादे दत्तोत्तरानुरूपप्रत्युत्तरे। सप्रसादे प्रसन्ने। प्रसादे सद्यामिनि। तदनु

१ 'लिख्यन्ते युष्मादृशाः' B.

२ 'गुणसाहित्यं च साहित्यं न दधाति' B.

वादे [1]प्रदक्षिणाचरणप्रणामादिना सम्प्रसादे प्रसादे तदनु तदनुज्ञया ततस्तीव्रमाव्राजिष्म ॥

इति [2]तृतीयस्तबके भगवदीरणं नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ ३ ॥

तस्यानन्तरम् । तदनुज्ञया तस्याज्ञया । ततः तस्मात् स्थानात् । तीव्रं शीघ्रम् । आव्राजिस्म आगताः स्म ।

इति तृतीये तृतीयं कुसुमम् ॥ ३ ॥

---

१ ‘प्रदक्षिणाचरणचरणप्रणामादिना संप्रसादे तदनुज्ञया’ B.

२ ‘तृतीयकथास्तबके भगवदाभाषणं नाम’ B.

अथ दक्षिणेन क्षोणीपतिमार्गं भार्गवमिव परशुभोल्लासितम्। अमृतसम्भारमिव कुण्डलसल्लक्ष्मीकम्। वशिष्ठमिव वशिश्रेष्ठम्। पराशरमिव पराशयज्ञम्। वेदव्यासमिव वेदव्यासक्तम्। [1]शुकमिवाशुकलितपरमार्थम्। दुर्वाससमिव दुर्वासनाशून्यम्। जमदग्निमिवा[2]नमदग्नितेजसम्। [3]गर्गमिव भर्गभाजम्।

दक्षिणेन क्षोणीपतिमार्गं राजवर्त्मना दक्षिणभागे ब्राह्मणमुपागम्य इदं अत्रादिषम् इत्यन्वयः। मार्गं इति 'एनपा द्वितीया' २।३।३१ इति द्वितीया। भार्गवं परशुरामम्। परेषां शुभया उल्लासितम्। परशोः परश्वधस्य भा दीप्तिः तया उल्लासितं च।

कुण्डलाभ्यां सन् लक्ष्मीः यस्य तं तथा। पक्षे कुण्डे लसन्ती लक्ष्मीः यस्य।

वशिश्रेष्ठं जितेन्द्रियश्रेष्ठम्। पराशयज्ञं परेषां अभिप्रायविदम्।

वेदे व्यासक्तं अनुरक्तम्।

आशु शीघ्रं कलितपरमार्थं प्राप्ततत्त्वज्ञानम्।

आनमदग्नितेजसं आनमत् नम्रीभूतं अग्नेरपि तेजः यतः तं तथा।

भर्गभाजं शिवभक्तम्।

---

१ 'मिव(वा)शुकलित' B. २ 'दमदग्नितेजसम्' A.

३ 'भार्गवमिव' B.

कश्यपमिव [1]वश्यपरमेन्द्रियवर्गम्। गौतममिव [2]श्रौतमतप्रवर्त्तकम्। विश्वामित्रमिव विश्वमित्रम्। अत्रिमिव सत्रिप्रवरम्[3]। क्रतुमिव क्रतुक्रियाकोविदम्। कुत्समिव अकुत्सचरितम्। वत्समिव वत्सलम्। जावालिमिव जीवालिदयालुम्। त्रयीपथप्रथमपान्थम्। तरुणायमानकरुणारसनिर्यासपीयूषवर्षिभिर्दृगञ्चलैरुदञ्च-

वश्यपवनेन्द्रियं स्वाधीनप्राणचक्षुरादिकम्।

श्रौतमतं वेदविहितं कर्म्म तस्य प्रवर्त्तकम्।

सत्रिप्रवरं श्रोत्रियश्रेष्ठम्।

क्रतुक्रियाकोविदं यज्ञक्रियाभिज्ञम्।

अकुत्सं अनिन्द्यं चरितं चरित्रं यस्य तं तथा।

वत्सलं दयालुम्।

त्रयीपथः वेदमार्गः।

तरुणायमानः वर्द्धमानः करुणारसनिर्य्यासः आनन्दाश्रुप्रवाहः तदेव पीयूषं अमृतं तद्वर्षिभिः दृगञ्चलैः अपाङ्गैः उदञ्चयन्तं उद्गमयन्तं चन्द्रचक्रवालं इन्दुबिम्बम्।

---

१ 'वश्यपवनेन्द्रियम्' B २ 'श्रैवमतप्रवर्त्तकम्' B.

३ 'सत्रिवरम्' B.

यन्तमिव चन्द्रचक्रवालम्। ईषदुन्मिषद्दशनदीधितिच्छ-लेन स्वच्छमाशयं प्रकाशयन्तम्। उपमठपठदकुण्ठ-कण्ठवैकुण्ठभक्तविरक्तप्रव्यक्तोक्तसूक्तसंसक्तचेतसमूर्द्ध्वरेत-समजिह्मं [1]ब्रह्मनिष्ठं ब्राह्मणं सम्यगुपागम्य[2] एतद-वादिष्म ॥

श्रीमन्नमस्कुर्महे महेशमहसामत्रभवतां भवतां विहिततीर्थसार्थसञ्चरणौ चरणौ। भवांश्च[3] चतुरान-नोऽप्यनष्टश्रुतिः। पुरुषोत्तमोऽपि न मायावल्लभः।

ईषत् अल्पं उन्मिषन्ती प्रभासमाना दशनदीधितिः दन्तच्छटा तच्छलेन अच्छं शुभ्रं आशयं अन्तःकरणं प्रकाशयन्तम्।

उपमठं मठसमीपे। अकुण्ठः अमन्दः। वैकुण्ठभक्ताः वैष्णवाः। विरक्ताः निर्विषाः। सूक्तं शोभनं उक्तं स्तवादि। ऊर्द्ध्वरेतसं योगिनम्। अजिह्मं[ब्रह्म]निष्ठं अद्वैतपरम्।

[महेशमहसां]महेशस्य महः येषां ते तथा। अत्रभवतां पूज्यानाम्।

चतुराननः धाता वक्ता च। न अष्टसङ्ख्यातकर्णः। अनष्टवेदश्च।

पुरुषोत्तमः कृष्णः, पुरुषश्रेष्ठश्च। न मायावल्लभः न लक्ष्म्याः प्रियः। न कपटप्रियश्च।

---

१ 'मजिह्मब्रह्मनिष्ठं, टीकाकारसम्मतः पाठः।

२ 'मुपगम्येदमवादिष्म' B. ३ 'भवांश्चतुराननो' B.

[१]गिरिशोऽपि नास्थिरचितशोभः। ततो न कस्य नमस्यः। भवतः कलानिधेरनुपाधिरियं चातुरी, यच्चतुरचन्द्रकान्ताननां[२]श्रुरोचितं वचनपीयूषं वर्षतीति निरवद्यालापपद्यामनुसरामः। एकः सातिरेकविवेकः केषां विदुषां परिषदि न गण्यसे पुण्यशेमुषीकः[३]।

गिरीशः शिवः, गिरः वाण्याः ईशश्च ।

'गिरिशो गौरिशो वापि गिरीशश्च प्रकीर्त्तितः ।'

इति शब्दमहार्णवः ।

नास्थिरचितशोभः न अस्थ्ना कीकसेन रचितशोभः । न अस्थिरा चिता शोभा यस्येति च ।

भवतः तव । कलानिधेः चतुःषष्टिकलानिवासस्य, अथ च चन्द्रस्य । अनुपाधिः नैसर्गिकी । चातुरी चतुरता । इयं हि, चतुरः दक्षः, यच्चातुरी कर्त्री । चन्द्रकान्ताननस्रवोचितं चन्द्रवत् कान्तं यत् आननं तस्मात् स्रवणं निःसरणं तदुचितम् । अथ च चन्द्रकान्तः मणिभेदः तदाननस्रवोचितम् । वचनपीयूषं वागमृतं वर्षति । आलापपद्यां वाक्पदवीम् ।

सातिरेकः सातिशयः ।

परिषदि गोष्ठ्याम् ।

---

१ 'गिरीशोऽपि' B. २ 'ननाऽतिसुरोचितं' B.
३ 'सेमुखीकः' B.

[1]आसीद्यास्मदीया दिदृक्षा प्रेक्षावन्तं भगवन्तं[2] प्रति सम्प्रति[3] सा पूर्णा। न किमप्यपेक्ष्यमपेक्षते। यदनवद्यविद्याविद्युदुद्योतोद्द्योतितमेदिनीमण्डलानामविकलां[4] कलां कलयामः कुशलतां कुशलतां दधतां श्रीमताम्। तथापि मुदा सदाचारस्वच्छा पृच्छासौ विधीयते [5]भव्यमव्यवहितमव्याहतचित्तानाम्। कच्चिदाचारचातुरीतुलितचिरत्न[6]पुरुषरत्नानामियमेव नगरी गरीयसी, सदावदातभगवदवस्थानात्[7]। उत कुतोऽप्यागतं वतंसभूतैर्भूतलस्य। कियन्तः श्रीमतामि-

आदीया (?) अस्मदीया आद्या (?)। दिदृक्षा दर्शनेच्छा। प्रति लक्षीकृत्य। पूर्णापूर्णा अतिशयेन पूर्णा।

विद्या एव विद्युतः तस्याः उद्योतः प्रकाशः। अविकलां अप्रतिहताम्। कुशलतां दर्भलताम्।

पृच्छा प्रश्नः। भव्यं कुशलम। अव्यवहितं व्यवधानशून्यम्। कच्चित् प्रश्ने। चिरत्नं पुरातनम्। पुरुषरत्नं पुरुषश्रेष्ठम्। वतंसभूतैः भूषणरूपैः।

---

१ ‘अद्य यावन्मदीया दिदृक्षा’ B. २ ‘भवन्तं’ B.

३ ‘सम्प्रति पूर्णा पूर्णालापकमपेक्षते। यद्यप्यनवद्य’ B.

४ ‘मविकलं कलयामः कुशलतां दय(ध)तां’ B.

५ ‘मव्यवहितचित्तानां’ B. ६ ‘चिरत्न’ D.

७ ‘भवदवस्थाना’ B.

हाग्रहारा [१]धराग्रहाराः शालिशालिनः। कश्चिद्वि- पश्चिद्यजमानो भवन्न नोचितो वर्त्तते कीर्तिमताम्। प्रतिग्रहं[२] प्रति ग्रहं जहति महति यत्ने महितमहि- मानः। गृह एव निगृहीतेन्द्रियग्रामैरव्यग्रमवस्थीयते। किं वा क्वापि कदापि [३]गम्यतेऽनवगम्यते जोभिः। कस्मिन्नप्यवसरे नरेश्वरावासं [४]प्रति सम्प्रति यात्रा क्रियते न्यक्क्रियते वा तत्सम्बन्धः। कति प्रतिदिनं स्नानानि [५]सम्भवन्ति शुभवन्ति। माध्यन्दिनं कर्म निर्ममे

अग्रहाराः क्षत्राणि। धराग्रहाराः पृथ्व्याः श्रेष्ठहाररूपाः शालिशालिनः कलमादियुक्ताः।

प्रतिग्रहं दानम्। प्रति लक्षीकृत्य। ग्रहं ग्रहणासक्तिम्। जहति त्यजन्ति। महितमहिमानः पूजितप्रभावाः।

निगृहीतेन्द्रियग्रामैः जितेन्द्रियचयैः।

न्यक्क्रियते दूरीक्रियते। तत्सम्बन्धः नरेश्वरावासयात्रासम्बन्धः।

शुभवन्ति शुभयुक्तानि।

१ 'धनाग्रहाराः' B. २ 'प्रतिग्रहं प्रतिग्रहं जहति यत्नेन' B.
३ 'गम्यतेऽगम्य' B. ४ 'प्रति यात्रा' B.
५ 'भवन्ति' B.

निर्ममेहितैः। भोजनमजनि रजनि[जानि]करनिकर[1]-निभशुभयशसाम्। उत[2] विचक्षणानां क्षणादुपरि परिस्थितिर्भविची भोजनस्य। [3]कस्मिन् वादिगिरि-विदारणदारुणकुलिशास्त्रे शास्त्रे मेदुरः स्फुरत्यादरो दरोन्निद्रतामरसोदरसोदरनेत्राणाम्। [4]कापि व्याक्रि-यते व्याख्या। उत न व्याक्रियते किमपि। [5]प्रत्यह्न-मह्नं यथा भवदवलोकनादामोदमासादयामो[6] दया-मोदितमनोभिः सुमनोभिस्तथा विधेयम्। इत्य-

निर्ममे कृतम्। निर्ममेहितैः निर्ममत्वचेष्टितैः।

रजनिचरः चन्द्रः।

भविची भविष्यति।

कुलिशास्त्रे वज्ररूपास्त्रे। मेदुरः स्नेहनिबद्धः। दरोन्निद्रं ईषद्विकसितं तामरसं पद्मं तस्य उदरपत्रं अन्तःस्थपत्री तस्याः सोदरं सदृशं नेत्रं येषां तेषां तथा।

व्याक्रियते वितन्यते।

मह्नं उत्सवम्। आसादयामः प्राप्नुमः। दयामोदितमनोभिः कृपार्द्रहृदयैः। सुमनोभिः पण्डितैः। विधेयं करणीयम्।

१ 'रजनिजानिनिभशुभयशसाम्' B.

२ 'उत रुचितक्षणादुपरि' B.

३ 'कस्मिन् कस्मिन् वादिगिरिविदारणदारुणि शास्त्रे' B.

४ 'क्वापि न व्याक्रियते व्याख्या' B.

५ 'प्रत्यहमिह' B.

६ 'दवलोकनामासादयामो' B.

स्माकमाकर्ण्य कर्णरसायनं[1] वचनं तैरपि कपिल-मुनिकल्पैरनल्पजल[2]धरध्वनिमधुरगम्भीरतारभारती[3]-प्रतिशब्दमुखरितमन्दि(न्द ?)रोदरमिदमुदीरयामासे। सुचिरमपरिचयवशादसाम्प्रतं[4] साम्प्रतपौर्वापर्यविपर्य-[5]योद्यदकस्मादस्माभिरधीयते। तत्र पवित्रगुणगणै-[6]र्दूषणगणग्रहणग्रहिलैर्न भाव्यं [7]भावव्यञ्जितमहित-महिमभिर्महाशयैः। नयनयोरमितममृतद्रवं स्रवन्तः के भवन्तः। अभिवादये [8]दयेन्दिरामन्दिरायमानहृदया-

कर्णरसायनं श्रोत्राप्यायनम्। मन्दिरोदरं इति क्रिया-विशेषणम्। उदीरयामासे उक्तम्।

असाम्प्रतं अयोग्यम्।

भावव्यञ्जितमहितमहिमभिः स्वप्रकाशेनैव व्यक्तीकृतपूजित-महत्त्वैरित्यर्थः।

अमितं अपरिमितम्।

अभिवादये नमस्करोमि। दयेन्दिरा दया एव इन्दिरा लक्ष्मीः। अनूष्मायितान् अगर्व्वितान्।

---

१ 'रसायनं तैरपि' B.
२ 'रनल्पजलजलधर' B.
३ 'गम्भीरभारती' B.
४ 'दसाम्प्रतं पौर्वापर्य' B.
५ 'यत्किञ्चिदकस्मा' B.
६ 'दूषणग्रहणाग्रहिलैर्भाव्यम्' B.
७ 'भाव्यं जितमहिमभि' B.
८ 'दयेन्दिरासनायमानहृ' B.

रविन्दान्युष्मानतूष्मायितान्। सम्यगागम्यतां नितान्त-पवित्रचरित्रैः। इहोपविश्यतां दृश्यतां दधानैर्गुण-निधानैः। सर्वतः शर्म [1]स्वधर्मनिर्मलमनसां सुमनसाम्। कुतः कुतर्कसम्पर्करहितैरिहायातम्। [2]गृहादिहागम्यते रम्यतेजोभिः श्रीमद्भिः, उत कुतश्चिद्विपश्चिद्वरेण्यैर-न्यतः। अत्रागमनेनायं ग्रामो गुणग्रामोचितः[3] कदा विर-चितः परिचितकलाकलापैर्मधुरालापैः। किं नाम नाम निकामनिर्मलमतीनाम्। विहितविद्वज्जनवृजिन-निर्वासः[4] क्व वासः कृतः कृतज्ञैः। अयं संवसथः सनाथः कियन्ति वासराणि करणीयः। किं किमधीतं सुधीभिः। किं किञ्चन[5] पुस्तकमस्ति स्वस्तिमताम्।

दृश्यतां मनोज्ञताम्।

शर्म सुखम्।

विपश्चिद्वरेण्यैः पण्डितश्रेष्ठैः।

नाम सम्भावनायाम्। नाम संज्ञा च।

वृजिननिर्व्वासः पापनिराकरणम्।

सम्वसथः वासः।

१ 'स्वधर्मकर्मनिर्मलमनसां' B.

२ 'गृहादागम्यतेऽगम्यतेजोभिरुत' B.

३ 'ग्रामोपचितः' B.

४ 'निर्वासोऽद्य वासः क्व कृतः' B.

५ 'किं किं च' B.

निर्मितामितखेदच्छेदः[१] को वेदः कोविदैः पठ्यते। का वा शाखा विशाखानुकल्पानाम्। को देशः पेशल-प्रकृतीनाम्। अदृष्याः पोष्याः कति सन्ति भवताम्[२]। कति भार्या आर्याणाम्। [३]बहवः पुत्राः, किं द्वित्रा एव देवकल्पानाम्। कियत्यः कन्या विश्वाधिकन्याय-भाजाम्। जनयित्रीजनकौ [४]जनकौतुकदायिचरितौ किमासाते, वसाते वा कीर्तिशेषपटं निष्कपटम्। इयन्ति दिनानि यावदावयोः किमिति दर्शनजनिर्ना-जनि। [५]अयाचितं भृशं बलं शम्बलं किञ्चनाऽस्ति

शाखा वेदशाखा, काण्व-कुथुमि-माध्यन्दिनादि। विशाखः कार्त्तिकेयः। तदनुकल्पानां तत्सदृशानाम्।

द्वौ वा त्रयो वा इति द्वित्राः।

जनयित्रीजनकौ मातापितरौ। आसाते विद्येते। वसाते परिदधाते वा। कीर्त्तिशेषः एव पटं।

दर्शनजनिः दर्शनप्रसङ्गः।

भृशं बलं महद्बलम्, तेजःस्वरूपम्। किञ्चन किञ्चित्।

१ 'मितकर्मच्छेदः को वेदः कोविदैः पठ्यते' B.

२ 'भवतां सुभवताम्' B.

३ 'भवतः पुत्राः किं द्वित्रा एक एव वा देवकल्पः' B.

४ 'जनकौ कौतुकदायिचरितौ किमासमथे वसाते' B.

५ 'अयाचितं भृशं' B.

नास्ति वा। कथं निर्वाहो हव्यवाहोपमतीव्रतेजसां बोभवतीति भवभीतिजुषां विदुषाम्। नित्यं कर्म हर्म्य एव निर्मीयते निर्मलमनोभिः। अथवा पुष्कल-पुष्करे[1] पुष्करिणीतटे। एकवारमाहारः सारभूतः प्रभूताज्यः प्राज्यव्यञ्जनो भवति भवतां द्विर्वा। प्रथमं सन्तर्पितनभोजनं[2] भोजनं कियत्यां वेलायां सम्पनीपद्यते। अत्र मैत्री धात्रीदिविषदां केन केन समम्। समन्ततो विशदपदकदम्बबन्धोपसंस्कृतं[3] संस्कृतं श्रीमतां श्रुतमेव स्वच्छन्दममन्दच्छन्दः[4]सन्दानितनितान्तकान्त-

बोभवतीति पुनः पुनः भवति। वः युष्माकम्। भव-भीतिजुषां संसारीति कृत्वा भयं आप्नुवताम्।

पुष्कलपुष्करे बहलपद्मयुक्ते।

प्रभूताज्यः प्रचुरघृतः। प्राज्यव्यञ्जनः। भूरितेमनः। द्विर्वा वारद्वयम्।

नभोजनः देवजनः। सम्पनीपद्यते भृशं सम्पन्नो भवति।

मैत्री मित्रता। धात्रीदिविषदां ब्राह्मणानाम्। छन्दः स्रग्धरादि, रज्जुभेदश्च। सन्दानिता बद्धा। गौः वाणी, पशुश्च।

---

१ 'पुष्करेषु पुष्करिणीतटेषु' B.

२ 'सन्तर्पिते सन्तर्प्याणां भोजनं' B.

३ 'सम्बन्धोपस्कृतं श्रीमतां' B.

४ 'च्छन्दःसम्पदातिपातिनितान्त' B.

कविताकान्तारे गौश्वरति। आत्मकृतिः कृतिवरैः सापि[1] पश्यताम्। [2]अव्यग्रसमग्रगुणग्रामैर्ग्रामान्तरं गतमासीत् क्ष्मासीमन्तमणिभिः। अथवाऽचैवास्थायि स्थायिकीर्त्तिभिः। कियन्ति तीर्थानि प्रज्ञाऽवज्ञातगीर्वाणगुरुभिरभिवीक्षितानि। कियन्ति वाऽतिमात्रपवित्रया यात्रया निर्दम्भैः सम्भावनीयानि। भवतां भक्तिः शीतकिरणाभरणे भृङ्गिणमवगणयति। किमुत कौस्तुभभूषणे[3] विभीषणं विशेषयति। सम्प्रति प्रतिभाजुषां जिगमिषेव[4] लक्ष्यते [5]बलवलक्षयशसाम्।

आत्मकृतिः स्वकरणं, कवित्वादि।

क्ष्मासीमन्तमणिभिः पृथ्व्याः भूषणरूपैः इत्यर्थः।

अस्थायि स्थितम्। स्थायिकीर्त्तिभिः अविनष्टयशोभिः।

अतिमात्रं अतिशयम्।

शीतकिरणाभरणे महादेवे। भृङ्गिणं भृङ्गरीटनामानं शिवानुचरम्। अवगणयति तिरस्करोति।

विभीषणं राक्षसेश्वरम्। विशेषयति जयति। सदृशयतीति यावत्।

बलवलक्षं बलभद्रवत् शुक्लम्।

१ 'कापि' B.
२ 'अद्य व्य(?)ग्र' B.
३ 'विभूषणे' B.
४ 'जिगमिषैव' B.
५ 'वलक्षयशसाम्' B.

अस्मिन्मनीषितमखिलमेव सम्पूर्णमासीत्पौर्णमासीहिमांशुमांसलकीर्त्तिमतां भवतामवलोकनेन, इति निःप्रतिममतिभिरभिहिते यथाप्रश्नं लोकोत्तरैरुत्तरैरनुमोद्याभिवाद्य च[1] वाद्यवेक्षणाकाङ्क्षया निरगामि, समागामि[2] च स्वामिसमीक्षणप्रतिक्षणविजृम्भमाणकल्याणभरैरस्माभिः॥

इति [3]तृतीयस्तवके विप्रसम्भाषणं नाम चतुर्थं कुसुमम्॥ ४॥

मनीषितं मनोरथः। मांसलः महान्। यथाप्रश्नं प्रश्नं अनतिक्रम्य। लोकोत्तरैः लोके प्रधानैः। उत्तरैः प्रतिवचनैः। अनुमोद्य अनु पश्चात् मोदयित्वा। अभिवाद्य नमस्कृत्य। वाद्यवेक्षणाकाङ्क्षया वादिनः अवेक्षणवाञ्छया। निरगामि निर्गतम्। समागामि सङ्गत च॥

इति श्रीसूर्य्यकविराजविरचितायां बालबोधिकायां कविकल्पलताटीकायां तृतीये स्तवके चतुर्थं कुसुमम्॥ ४॥

१ 'भिवाद्य चेक्षणाका' B.

२ 'समगामि च' A. C., 'समागामि स्वा' B.

३ 'तृतीये कथास्तवके ब्राह्मणभाषणं नाम चतुर्थं कुसुमं समाप्तमिति।' B.

अथ क्वचित्कुवलयावलीमिलितपुण्डरीकखञ्ज[1] (ण्ड ?) व्याजविजृम्भमाणप्रयागपरभागं तडागं 'साकाङ्क्षमीक्षमाणाः, कुत्रापि करकमलकलितजलधौतकलधौतकलशकलविलासधरपयोधरभरावनम्रकम्रनागरीगरीयःस्वेदच्छेदमेदस्विनीर[3] समीरसमीहितसमीपां वापीं नेत्रपात्रीकुर्वन्तः,[4] क्वापि कूपान् भूपानिव गुणिभ्यः पात्रेभ्यः पावनजीवनदायिनो निरन्तरं निरूपयन्तः, कुतश्चित्पार्वतीपतिपादपयोजपूजन[5] शुद्धाभिजननिवासनिर्वासिताऽशेषकल्मषोपसर्गं दुर्गं नयनमार्गं नयन्तः,

खण्डं समूहः। परभागः अन्यतः शोभा कलधौतं सुवर्णम्। कम्रः कमनीयः। मेदस्वी महान्। समीहितः अभिलषितः। नेत्रपात्रीकृतवन्तः पश्यन्तः इत्यर्थः। गुणिभ्यः दाक्षिण्यशीलादिगुणवद्भ्यः, रज्जुयुक्तेभ्यश्च। पात्रेभ्यः घटीप्रभृतिभ्यः, दानार्हजनेभ्यश्च। पावनं पवित्रम्। जीवनं जीविकां जलं च निरूपयन्तः। पदपयोजं पदपद्मम्। अभिजनः वंशः। निर्वासितः निराकृतः। कलुषं पापम्। उपसर्गः उपद्रवादिः। दुर्गं दुर्गम-

१ 'खण्डव्याजव्याजृम्भमाण' B.

२ 'साकाङ्क्ष(मीक्ष)मीक्षमाणाः' B.

३ 'नीरसमीहित' B.

४ 'कृतवन्तः' B.

५ 'पूजनप्रयोजनशुद्धाभिजनजननिवास' B.

अपरच च[1] भवद्दक्षस्तटप्रतिभटहाटककपाटरचनास- नाथं गोपुरं च परिचिन्वन्तः, अन्यच सुपर्वपर्वत- गर्वसर्वङ्कषानिभान् निभालयन्तः, इतरच जवविजित- कुरङ्गान् तुरङ्गान् रङ्गगतान् नटानिव नृत्यतो वीक्ष्य[2] वीक्षणयुगलं सफलयन्तः, [3]क्वचिद्ध्वजवल्लिवेल्लनोल्ला- सितभास्वत्तुरङ्गमगमनानि भवनानि नयनमीनयो- रानायतां[4] नयन्तः, क्वचन काञ्चनवर्णां कर्णान्तविभ्रा-

स्थानम् । प्रतिभटः समः । हाटकं सुवर्णम् । गोपुरं पुर- द्वारम् । परिचिन्वन्तः पश्यन्तः । सुपर्व्वपर्व्वतः सुमेरुः । गर्व्व- सर्व्वङ्कषः गर्व्वस्य सम्यक् उन्मूलकः । इभान् हस्तिनः । निभा- लयन्तः पश्यन्तः, भाललोचने धत्तः (यन्तः ?)। कुरङ्गाः हरिणभेदः। रङ्गः नृत्यस्थानं, युद्धं च। ध्वजवल्ली पताका तस्याः वेल्लनं कम्पनम् । उल्लासितः उत्क्षिप्तः । भास्वान् सूर्य्यः तस्य तुरङ्गः वाहनः । भवनानि गृहाणि । नयनमीनयोः नयनमत्स्ययोः । आनायतां जालताम् । नयन्तः प्रापयन्तः पश्यन्तः इत्यर्थः । काञ्चन काञ्चित् अनिर्व्वचनीयाम् इत्यर्थः । लोचनाञ्चलः अपाङ्गम् ।

१ 'अपरच या(भ)वद्दक्ष' B. २ 'निरीक्ष(क्ष्य)' B.

३ 'कुत्रचिद्ध्वजवल्लिवेल्लल्लोलायितभास्व' B.

४ 'मीनयो(:)राजीवनीयतां' B.

(आ?)न्तचारुलोचनाञ्चलां [1]चरणसिञ्जानमञ्जुमञ्जीर-नाद(न)नेदीयसां हृदयमदयमपहरन्तीं[2] कामिनी-मक्षिलक्षीकुर्वाणाः, निर्वाणाय निर्वाणाङ्गारलाघवं द्राघयन्तः, वसुमतीसारं देवद्वारं समासाद्य [3]माद्य-दन्तःकरणाः समवर्त्तिष्महि॥ अनन्तरं निरन्तरम[4]-पक्रमन्निष्क्रामदनेकसेवकनिकायकायसम्बन्धं सनि[5]-र्बन्धं परितः परिहरन्तः सन्तमस[6]राशिनाशि प्रचण्ड-

सिञ्जानः शब्दायमानः। मञ्जीरः नूपुरम्। नेदीयसां अन्तिक-स्थानाम्। अदयं निर्दयं यथा स्यात्। अक्षिलक्षीकुर्वाणाः पश्यन्तः। निर्वाणाय मुक्तये। निर्वाणाङ्गारलाघवं निर्वा-तानललघुत्वम्। द्राघयन्तः दीर्घीकुर्वन्तः वर्द्धयन्तः इत्यर्थः। देवद्वारं राजद्वारम्। आसाद्य प्राप्य। माद्यदन्तःकरणाः हृष्य-न्मानसाः। समवर्त्तिष्महि अभवाम।

निरन्तरं निबिडं यथा भवति। अपक्रमं एकदेव। निष्क्रा-मन्तः निर्गच्छन्तः। सेवकाः राजभृत्याः तेषां निकायः समूहः। सनिर्बन्धं सयत्नं यथा स्यात्। परितः सर्व्वतः। सन्तमसं

१ 'चरणसञ्चरणसि' B.
२ 'हरन्तीमक्षिलक्षीकुर्वाणाः' B.
३ 'दान्तकरणाः' B.
४ 'निरन्तरप्रक्रमपक्रामदनेक' B.
५ 'निर्बन्धं' B.
६ 'राशि[नाशि]प्रचण्ड' B.

मार्त्तण्डमण्डलसम्प्रकाशसंकाशं[1] देवसकाशमनायास-मायामिष्म ॥ सम्प्रति च न कं प्रति[2] प्रतिभावि-भासितवदनो वादी । आवर्जिताऽजर्जरकर्णकलशीका-प्रेक्षावन्तः प्रतीक्षन्ते [3]चास्मदप्रह्वजिह्वाशुक्तिमुक्तां वाचोयुक्तिमुक्तावलीम् । तदचिरस्य निरस्य गर्वमेः तस्य भगवतीं भारतीं कण्ठपीठाधिष्ठायी[4] निर्माय

सर्व्वतः व्यापि ध्वान्तम् । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (५ । ४ । ७८ ।) इत्यच् समासान्तः । मार्त्तण्डः सूर्य्यः । सङ्काशं सदृशम् । देव-सकाशं राजसान्निध्यम् । आयासिष्म आगताः स्म ।

अजर्ज्जरः अभग्नः । प्रेक्षावन्तः पण्डिताः । अप्रह्वाः अनम्राः । जिह्वैव शुक्तिः मुक्तास्फोटः ततः मुक्तां निःसृताम् ।

तत् तस्मात् । अचिरस्य अचिरेणैव । निरस्य विनाश्य । एतस्य वादिनः । निर्म्माय कृत्वा । निर्म्मायं निष्कपटं यथा स्यात् । उपास्य संसेव्य । द्विपास्यं गणेशम् । अध्यवस्यामि

---

१ 'सप्रकाशकोशसंकाशं' B.

२ 'प्रति वचनकं प्रति प्रतिभाविभासितवदवादि' B.

३ 'चाप्रह्व' B.

४ 'धिष्ठायिनीं निर्मायमुपास्य' B.

निर्मायमुपास्य च द्विपास्यमध्यवस्यामि पुरा पुराण-पुरुषोत्तमस्य[1] देवस्य विचित्रां स्तोत्रावलीम् ॥

इति [2]तृतीयस्तबके तडागादिवर्णनं नाम पञ्चमं कुसुमम् ॥

रचयिष्यामि । पुरा पूर्व्वम् । 'अध्यवस्यामि' इति पुरायोगे भविष्यति लट् ।

पुराणपुरुषोपमस्य हरिसदृशस्य । देवस्य राज्ञः ।

इति श्रीसूर्य्यकविराजविरचितायां बालबोधिकायां
तृतीये पञ्चमं कुसुमम् ॥ ५ ॥

---

१ 'पुरुषोपमस्य' B.   २ 'इति तृतीये कथास्तबके' B.

इत्यादिवादिमान्ध्याय वचांस्युच्चार्य धैर्यवान्।
प्रतीक्षेत विपक्षस्य भारतीं प्रातिकूलिकीम्॥ १॥
ततः सरम्भसम्भारगम्भीरारम्भनिर्भराम्।
विपक्षं क्षिप्रमाक्षिप्य वाचमुच्चारयेदिमाम्॥ २॥
यन्मया सह दुर्बुद्धे! वाग्युद्धं कर्त्तुमिच्छसि।
तत्पङ्गुः शृङ्गमुत्तुङ्गं मेरोरारोढुमिच्छसि॥ ३॥
सुप्तसिंहसटाकृष्टिमष्टापदपदच्छिदाम्।
व्याघ्रं शीघ्रं समाघ्रातुं शशकः सन्समीहसे॥ ४॥
शुकशावः शशादस्य चञ्चुं चुम्बितुमिच्छसि।
सर्पं [1]सदर्पमङ्घ्रिभ्यां निष्पेष्टुं दुष्ट! वाञ्छसि॥ ५॥
मण्डूकश्चण्डतां[2] धत्से [3]कुपिते(तो) नागसंसदि।
श्रीखण्डखण्ड एरण्डः [4]सौरभ्यं तुच्छ सेवसे॥ ६॥

(१) प्रातिकूलिकीं अननुकूलाम्।
(२) संरम्भः क्रोधः। क्षिप्रं शीघ्रम्।
(४) सटाः कन्धरालोमानि। अष्टापदः शरभः।
(५) शशादः श्येनः। चञ्चुः पक्षितुण्डम्।
(६) श्रीखण्डः चन्दनः। सौरभ्यं सौगन्ध्यम्। स्नुषे प्रस्त्रवसि। रुषे क्रोधाय। 'निषेवसे' इति च पाठः।

१ 'सुदर्पमंङ्घ्रिभ्यां' B. २ 'खण्डनां' B.
३ 'कुत्सितो' B. ४ 'स्वसौरभ्यं स्नुषे रुषे' B. A.

सम्प्रहर्त्तुं विषाणाभ्यां शक्रेभं वृषभेच्छसि।
गिरिं पातयितुं दन्ती दन्ताभ्यामभिवाञ्छसि॥ ७॥
दुर्बुद्धे! स्पर्द्धसे कीटः[१] प्रकटं कैटभारिणा।
आखुर्विडालदशनानुत्पाटयितुमिच्छसि॥ ८॥
इदं पाषाणदलनमन्धस्यालेख्यदर्शनम्।
मृगतृष्णाम्भसि स्नानं कृष्णाहिमुखचुम्बनम्॥ ९॥
तुलया तोलनं मेरोः करेण स्थगनं रवेः।
खड्गधाराग्रसञ्चारः शिरसा गिरिभेदनम्॥ १०॥
नभसोऽङ्गुलिनिर्मानमयश्चणकचर्वणम्।
अङ्गारशयनस्वापो मज्जयोऽयं त्वयेष्यते॥ ११॥

(७) विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्याम्। शक्रेभं ऐरावणम्।

(८) कैटभारिणा विष्णुना। आखुः मूषिकः।

(९) आलेख्यं चित्रम्। मृगतृष्णा मरीचिका। कृष्णाहिः कालसर्पः।

(१०) तुलया तुलादण्डेन। तोलनं परिमाणं उत्तोलनम्। स्थगनं आच्छादनम्।

(११) मानं परिमाणम्। अयश्चणकः लौहकलायः*। शयनं

---

१ 'कीट' B.

* 'चणको हरिमन्थकः' इत्यमरोक्तेः 'कलायः' इति कल्पनमयुक्तम्। कलायस्तु लोकख्यात-मटरवाचकसतीनकापरपर्यायः। 'कलायस्तु सतीनकः'। 'हरेणुरेणुकौ' इत्यमरः।

Size.	Contents.	Per unit of 96 or 100 pages.
Demy octavo ..	Oriental text only	Rs. 0-12-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 1-0-0
Royal octavo ..	Oriental text only	,, 1-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 1-4-0
Quarto ..	Oriental text only	,, 2-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 2-8-0

There are some exceptions to this scale, which in each case will be indicated in the price lists. For the calculation of prices each part of a unit in excess of the 96 or 100 pages counts again as a full unit.

Single issues may be bought separately, but three years after the completion of a work no complete sets are broken for the sale of loose component parts.

Each issue bears, besides its issue number, a fascicle number indicating its place in the work and volume to which it belongs.

With the issue of this Notice all previous prices and price lists are cancelled.

CALCUTTA,
December, 1923.

The publications or information about them are obtainable from the Asiatic Society of Bengal, No. 1, Park Street, Calcutta, or from the Society's Agents:—

MESSRS. LUZAC & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

BUCHHANDLUNG OTTO HARRASSOWITZ, 14, Querstrasse, Leipzig.

Residents of Europe should order from the Agents.

When ordering direct from the Society the following rules should be observed:—

Orders should be addressed to the Asiatic Society of Bengal and not to any Official by name or title.

All Cheques, Money Orders, etc., should be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society of Bengal."

Orders for books should be accompanied by a full name and address, legibly written, and should be sent on a separate sheet of paper containing no other communication.

In India books are supplied by

LIST OF WORKS ON RHETORIC AND DRAMATURGY

PUBLISHED IN

THE BIBLIOTHECA INDICA.

Work No. 36.

1. DAŚARŪPA, by Dhanañjaya, with Dhanika's commentary. Ed. F. E. Hall. 1861–1865. Complete. 3 fascicles. Fasc. III only available @ Re. 0-12-0.

Work No. 221.

2. KAVIKALPALATĀ, by Deveśvara, with his own commentary. Ed Śarat Candra Śāstrī. 1913-..... 2 fascicles. Re. 0-12-0 each.

Work No. 40.

3. KĀVYĀDARŚA, by Daṇḍin. Ed. Premcānd Tarkavāgīśa. 1862–1863. Complete. 5 fascicles, all sold out.

Work No. 9.

4. SĀHITYA-DARPAṆA, by Viśvanātha Kavirāja. Text and trans. by R Ballantyne and Pramadādāsa Mitra. Text 1850–1851, trans 1850–1875. Complete. 5 + 4 fascicles. Text completely sold out; trans. only fascs. III and IV available @ Re. 1-0-0 and Rs. 2-0-0 respectively.

